Niet om te zenden
maar om te zijn

ecclesiologische waarnemingen bij een geïmproviseerde audio-praktijk

'Noorderlu' – © Noor Agter, 2019

Proponentsscriptie Remonstrants Seminarium

Scriptiebegeleider: dr. Bert Dicou
Tweede lezer: prof. dr. Miranda Klaver

Gerdienke Ubels

juni 2021

INHOUD

VOORWOORD 7

1 INLEIDEND HOOFDSTUK 9
1.1 Oorsprong en probleemstelling 9
1.1.1 'gemeenschap' 9
1.2 Vraagstelling 10
1.3 Afbakening en relevantie van het onderzoek 11
1.4 Opzet en methoden van onderzoek 12
1.4.1 Theoretisch kader 12
1.4.2 Dataverzameling 12
1.4.3 Analyse 14
1.4.4 Reflectie 15
1.5 Casestudy Radio Geertekerk: een introductie 15
1.6 Korte historische schets: kerk en audiovisuele media in Nederland: 15
1.6.1 Omroepbestel 15
1.6.2 Lokale omroepen 16
1.6.3 Internet 16
1.6.4 Video/audio 16
1.6.5 Kerk en media - onderzoek 17
1.7 Terminologie 17

2 THEORETISCH KADER: KERK EN MEDIA IN ECCLESIOLOGISCH PERSPECTIEF 19
2.1 Inleiding 19
2.2 Religie en media: twee 'praktijken' die zich verhouden 19
2.3 Digital Ecclesiology 20
2.3.1 Inleiding 20
2.3.2 Kerk als praktijk: ecclesiologische modellen (Dulles) 21
2.3.3 'Gemeenschap' als ecclesiologisch begrip 22
2.4 Digital Ecclesiology 2020: vragen en bijdragen 23
2.4.1 Inleiding 23
2.4.2 Kerk en media-gebruik: (uit)zenden of verbinden? 23
2.4.3 Media-vormgeving: 'Social Shaping' of 'Mediatization'? 26
2.4.4 Kerk en corona: theologische implicaties met betrekking tot kerk en media 27
2.4.5 Audio en/of video - en: wat is er digitaal aan audio? 29
2.5 Conclusie en samenvatting; aandachtspunten voor dit onderzoek 30

3 RADIO GEERTEKERK – ANALYSE VAN EEN AUDIO-PRAKTIJK 31
3.1 Inleiding 31
3.2 De makers 31
3.2.1 Interviews en topiclijst 31
3.2.2 Interviews geordend in 'labels' 32
3.2.3 Beantwoording subvraag 1: Welke intenties hadden de makers van de audiodiensten? 35
3.3 De uitzendingen 36
3.3.1 Observatieschema 36
3.3.2 Voorbeelden per label 37
3.3.3 Beantwoording subvraag 2: Hoe kregen de intenties vorm in de uitzendingen? 39
3.4 De luisteraars 39
3.4.1 Interviews en topiclijst 39
3.4.2 Interviews geordend in 'labels' 40
3.4.3 Beantwoording subvraag 3: Hoe hebben de luisteraars de uitzendingen ervaren? 44

4 GEMEENSCHAP LANGS AUDIO/DIGITALE WEG; tussenstand en nadere observaties 45
4.1 Inleiding 45
4.2 Tussenstand: beantwoording eerste deel onderzoeksvraag 45

5 NIET OM TE ZENDEN MAAR OM TE ZIJN - REFLECTIES OP DE ERVARING VAN GEMEENSCHAP LANGS AUDIO/DIGITALE WEG 47
5.1 Inleiding 47
5.2 SST: Radio Geertekerk als voorbeeld van MRD 48
5.3 Audio: eigen vormtaal draagt bij aan ervaring gemeenschap 48
5.3.1 Inbellen 49
5.3.2 Live 49
5.3.3 Audio 50
5.3.4 Presentator-rol 50
5.3.5 (allen) thuis 51
5.3.6 Gemene deler 52
5.4 (Uit)zenden of verbinden: de keuze van een kerk 52
5.4.1 Gemeenschap ten tijde van corona 52
5.4.2 Begrip van gemeenschap – de zondagochtendbijeenkomst offline en online 53
5.4.3 Vanuit corona: denken over 'gemeenschap' in de (digitale) ecclesiologie 54
5.5 Hoe verder: toekomst van de kerk als (hybride) gemeenschap? 56
5.5.1 Het einde van Radio Geertekerk 56
5.6 Conclusie; beantwoording tweede deel onderzoeksvraag 57

6 CONCLUSIES ..... FOUT! BLADWIJZER NIET GEDEFINIEERD.

7 DISCUSSIE 63

BIBLIOGRAFIE 65

BIJLAGEN 69

BIJLAGE 1 OVERZICHT GEÏNTERVIEWDE PERSONEN 70

BIJLAGE 2 TOPICLIJST INTERVIEWS MAKERS 71

BIJLAGE 3 TOPICLIJST INTERVIEWS LUISTERAARS 73

BIJLAGE 4 INTRODUCTIE GEERTEKERK 74

BIJLAGE 5 BASISFORMAT LIVE-UITZENDINGEN RADIO GEERTEKERK 76

VOORWOORD

Met deze scriptie rond ik mijn opleiding aan het Remonstrants Seminarium af. Wie weet lag het voor de hand dat ik, na mijn bachelor Theologie & Media (1994) en als contemporain historicus (1988) een onderwerp zou kiezen dat 'heet van de naald' de zich ontvouwende geschiedenis van kerkelijk mediagebruik tot onderwerp heeft. En wie weet lag het voor de hand dat ik me zou richten op de beleving van het fenomeen 'gemeenschap': mijn drijfveer om na jaren van afwezigheid weer terug te keren naar de kerk, lag immers daar. Deel uit willen maken van een geloofsgemeenschap, eraan bij willen dragen dat zij er is, als vindplaats, als oefenplaats.

Eenmaal 'binnen' bij de remonstrantse gemeente in Utrecht, kroop het bloed al gauw waar het niet gaan kon, kroop het daar waar ik het eerder geen toegang had gegeven. Zou ik nog dominee kunnen worden? Zou ik mijn liefde voor alle vormen en inhoud die met het kerk-zijn gegeven zijn, nog kunnen ontwikkelen tot een bruikbare kwalificatie als zodanig? Het Seminarium bleek een open plek waar ruimte was voor allerlei achtergrond; ik was er welkom.

Studeren naast een baan vraagt een zekere tol, maar heeft ook een onvervangbare charme. Het beperkt je agenda, maar verbreedt en verdiept je perspectief. Het is voor mij een meer dan verrijkend traject geweest van groei, ontwikkeling, verheldering. Het was zonder alle steun van Marie Anne niet mogelijk geweest.

Het onderwerp van deze scriptie ligt mij na aan het hart. Denken over gemeenschap, zoeken hoe je als kerk te manifesteren in en met media; vormen zoeken om relevant en dienstbaar te zijn en daarin samen te werken. Het is met veel genoegen dat ik deze scriptie aanbied, in de hoop dat hij behulpzaam kan zijn in het vinden van duiding en vocabulaire bij alle onverwachte media-ervaringen die we als kerken opgedaan hebben tijdens de coronacrisis; en in de hoop dat we dit ecclesiologische gesprek gaande houden.

22 maart 2020

aan de radio gekluisterd

1 INLEIDEND HOOFDSTUK

1.1 Oorsprong en probleemstelling

Op vrijdag 13 maart 2020 werd in Nederland een 'intelligente lockdown' afgekondigd, om zo het rondwarende corona-virus terug te dringen. De maatregelen hielden van alles in, en onder andere ook het 'dringende advies' om geen fysieke kerkdiensten te houden. De meeste kerken gingen op slot, vieringen konden niet doorgaan.

De remonstrantse Geertekerk in Utrecht zond op zondag 15 maart een in allerijl opgenomen podcast uit, en berichtte vervolgens via de mail aan de leden dat er op zondag 22 maart een live radio-programma zou zijn via 'Radio Geertekerk'- met een internetlink erbij.

Deze eerste uitzending leverde ruim twee uur 'luistervoer' op, vol verrassende elementen, live gesprekjes met gemeenteleden, een bijbellezing + preek, muziek, hilariteit, mededelingen en verzoeknummers. Ik zat gefascineerd op de bank, en verheugde me onmiddellijk op de volgende uitzending.

Gefascineerd: met al mijn verschillende petten op, als gemeentelid, als theoloog-geïnteresseerd-in-mediagebruik en als predikant in opleiding – die op die eigenste zondag haar proefviering had zullen houden maar deze noodgedwongen omzette in een Do-It-Yourself-Liturgie voor haar stagegemeente.

Waar veel kerken in het land zo snel mogelijk overgingen tot het – liefst per video - opnemen en uitzenden van aangepaste kerkdiensten vanuit de kerk, koos de Geertekerk voor het maken van een live audio-evenement, niet vanuit de kerk. Een uitzending met vertrouwde liturgische elementen, maar ingebed in iets anders. Iemand verwoordde later: 'het was een kerkdienst, maar er liep steeds een radioprogramma door heen.'

Hier gebeurde iets bijzonders, iets dat 'werkte'; maar hoe precies, wat bracht het teweeg en wat was het dan dat daar 'werkte'? De vragen raceten door mijn hoofd, en de overwegend verwonderd-enthousiaste reacties die ik de maanden daarna ook van mensen om mij heen hoorde, maakten dat ik besloot mijn proponentsscriptie te benutten om te onderzoeken wat hier gaande was.

1.1.1 'gemeenschap'

Het meest intrigerende van de uitzendingen van Radio Geertekerk zat 'm voor mijzelf in het feit dat het medium (audio) niet werd ingezet als technische vorm van overbrenging van iets (geluid) dat elders plaatsvond, maar dat het werd ingezet voor het creëren van een live verbinding ter plekke waarbij bovendien alle betrokkenen fysiek-sociaal in hetzelfde schuitje zaten: ook de makers (telkens drie in getal) zaten ieder afzonderlijk thuis aan de keukentafel en waren slechts via de digitale audio-verbindingen met elkaar in contact. Er werd niet ergens een klein gemeenschapje gemaakt (of gesuggereerd) om uitgezonden te worden. Luisteraars werden niet opgeroepen te luisteren naar iets wat elders plaatsvond, werden niet uitgenodigd 'zich verbonden te voelen met' wat zich daar, elders afspeelde. Het was in en door het maken-zelf van de uitzending dat, ter plekke en *real-time*, gemeenschap gecreëerd werd. De uitzending had tot doel tijd en ruimte te maken waarin verbondenheid kon geschieden. Een performatieve daad, zoals liturgie in een normale viering

gemeenschap creëert door performatieve woorden en handelingen[1] – die mij intrigeerde en waarvan ik ook van anderen hoorde dat zij er aangenaam verrast door waren.

Hoe werkte dit? Hoe leende het medium zich ervoor? Hoe werd het medium ervoor ingezet/benut? Wat waren de intenties van de makers, hoe werd het door luisteraars ontvangen? En vooral: welke vorm van 'gemeenschap' kwam zo tot stand? Welk beeld van gemeente-zijn werd daarin zichtbaar, welke betekenis wordt hieraan gehecht? In veel remonstrants theologiseren neemt het begrip 'gemeenschap' geen ruime plaats in. Eerder staat de inhoudelijke aard van het vrijzinnig gedachtegoed op de voorgrond, en wordt de betrokkenheid van gemeenteleden op grond van deze aard (impliciet verklaard en) verondersteld. Het 'zijn' of 'vormen' van een geloofsgemeenschap als zodanig heeft als onderwerp weinig expliciete aandacht gekregen.[2]

Hoewel mijn onderzoek start bij het inzichtelijk maken van het specifieke van de geïmproviseerde audiopraktijk van Radio Geertekerk, blijft het daar zeker niet toe beperkt. De focus van deze scriptie zal vooral liggen op de vraag tot welke ecclesiologische waarnemingen en inzichten met betrekking tot 'gemeenschap' deze praktijk aanleiding geeft. De geïmproviseerde audio-uitzendingen blijken een plotselinge en onvermoede lens te zijn waarmee nieuwe of onderbelichte elementen oplichten en zichtbaar worden. Welke ecclesiologische inzichten en ideeën zijn er aan de hand daarvan te formuleren?

Met het beschrijven en duiden van deze waarnemingen en inzichten hoop ik bovendien een bijdrage te leveren aan wat zich als 'Digital Ecclesiology' is gaan manifesteren: een kennisgebied dat zich richt op de theologische implicaties van (online-)media-presentie van kerken. Digital Ecclesiology zal daarmee ook de belangrijkste pijler van het theoretische kader zijn waarbinnen de casestudy Geertekerk gepresenteerd wordt.

1.2 Vraagstelling

Om het onderzoek en de initiële observaties te richten, is de volgende vraagstelling ontwikkeld:

> Hoe werd de ervaring van gemeenschap opgeroepen in de audiodiensten van Radio Geertekerk tijdens de eerste golf van de coronacrisis; en welke bijdrage kan vanuit de reflectie op die casus geleverd worden aan het denken over gemeenschap in de (digitale) ecclesiologie?

Het eerste deel van de hoofdvraag wordt uiteengelegd in drie subvragen aan de hand van de casus Radio Geertekerk:

- welke intenties hadden de makers van/met de audiodiensten?
- hoe kreeg dat vorm in de audio-uitzendingen?
- hoe hebben de luisteraars de audiodiensten ervaren?

---

[1] Van Leeuwen, Marius, 'De onalledaagse tal van liturgie', in: Marcel Barnard, Niek Schuman (red.), *Nieuwe wegen in de liturgie*, Zoetermeer: Meinema, 2002, 75.

[2] Tekenend is bijvoorbeeld het feit dat het tweedelige hoofdwerk van G.J. Heering, *Geloof en Openbaring* (1935-1937), dat vaak een vrijzinnige dogmatiek wordt genoemd, géén hoofdstuk heeft over de kerk of de geloofsgemeenschap.

Het tweede deel van de hoofdvraag zal met name beantwoord worden aan de hand van een reflectie op de ervaring van 'gemeenschap' zoals die in het onderzoek naar voren komt, en de rol die het medium 'audio' hierin speelt.

1.3 Afbakening en relevantie van het onderzoek

Audiovisuele media-uitingen van kerken, al dan niet digitaal van aard, kunnen op velerlei gronden en met velerlei doelstelling onderzocht worden. In deze scriptie richt ik mij, zoals in de vraagstelling verwoord, op het begrip 'gemeenschap' zoals dat in de audio-uitzendingen opgeroepen werd. Verzameling en analyse van het onderzoeksmateriaal beperken zich hiertoe – en kunnen overigens, binnen de omvang van dit onderzoek, niet uitputtend zijn. Er zou, naar aanleiding van dezelfde audio-praktijk, ook op andere elementen ingezoomd kunnen worden, zoals bijvoorbeeld de vormgeving van liturgische elementen; de inhoudelijke boodschap, het pastorale effect of anderszins. De keuze voor 'gemeenschap' als focus is ingegeven door verschillende zaken:

- de door de uitzendingen kennelijk teweeg gebrachte ervaring van 'gemeenschap' zoals ik die tijdens de voorbereiding van de case study van veel kanten verwoord hoorde en die aldus, op grond van de opvallendheid ervan, het onderzoeken waard is. Velen die ik sprak gaven aan eigenlijk verrast te zijn door de prominentie die de ervaring van gemeenschap innam in hun beleving van de radio-uitzendingen. Desgevraagd leidde dit vaak ook tot 'eyeopeners' rond de betekenis van de gebruikelijke zondagochtendbijeenkomst – en de verhouding tussen elementen als inhoud, bezinning en gemeenschapservaring daarin.
- mijn eigen fascinatie voor wat de fenomenologie van de geloofsgemeenschap genoemd kan worden; wat maakt kerk tot kerk, hoe ziet dat eruit, hoe wordt dat door de participanten ervaren en geduid? De plotselinge, geïmproviseerde en (voor deze gemeente) nieuwe weergave in de verschijningsvorm van audio-uitzendingen, biedt een nieuwe lens om de praktijk te bekijken. Wat wordt er door die lens zichtbaar en zegbaar over aard, betekenis en ecclesiologische positie van het begrip 'gemeenschap'?
- een reeds lang gevoelde urgentie rond een zekere vanzelfsprekendheid met betrekking tot kerkelijk media-gebruik – in die zin dat er vaak sprake is van onuitgesproken of onbewuste theologische/ecclesiologische implicaties en dat 'de kerk' gebaat is bij explicitering hiervan.[3] Wat streeft (online)mediapresentie van een kerk na? Voor wie? Hoe krijgt dat vorm en wat doet dat met de 'boodschap'? En hoe wordt dat ervaren? De casestudy uit dit onderzoek kan inzichten en reflecties leveren die behulpzaam zijn in het denken in termen van 'digitale ecclesiologie'.

Als casestudy is dit onderzoek bedoeld om een relevante bijdrage te leveren aan de digitale ecclesiologie rondom het begrip 'gemeenschap'. Tegelijkertijd beoogt de scriptie het kennisveld van de Digital Ecclesiology binnen de Remonstrantse Broederschap te introduceren, en daarmee een

[3] Campbell, Heidi (ed.) *Digital Ecclesiology: A Global Conversation* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020., 4. https://oaktrust.library.tamu.edu/handle/1969.1/188698

relevante bijdrage te leveren aan theologische en beleidsmatige toekomstverkenningen binnen een klein en krimpend kerkgenootschap.

1.4 Opzet en methoden van onderzoek

1.4.1 Theoretisch kader

Deze scriptie beoogt ecclesiologische waarnemingen bij een geïmproviseerde audio-praktijk te beschrijven en te duiden. De eerst stap die gezet wordt is het verkennen van een theoretische achtergrond waartegen deze waarnemingen reliëf kunnen krijgen. Hoe verhouden 'kerk' en 'media' zich tot elkaar, in welke context treffen zij elkaar en wat zijn de effecten van de wisselwerking? Het kennis- en onderzoeksveld van de 'Digital Ecclesiology' verkent deze vragen op fundamenteel en empirisch niveau. In de literatuurstudie staat het werk van Heidi Campbell, Professor of Communication at Texas A&M University en grondlegger van de digitale ecclesiologie, centraal. 'Digital Ecclesiology'[4] houdt zich bezig met het snijvlak tussen religie, internet en nieuwe media. De literatuurstudie legt daarnaast verbanden met algemenere ecclesiologische literatuur (Dulles) en meer achtergronden over online kerkelijke mediapresentie (Tim Hutchings).
Waar het gaat om 'kerk' en 'media' worden beide, aan de hand van Stuart Hoover en Jan-Olav Henriksen, opgevat als *praktijken*: dat wil zeggen dat het gaat om de verschijningsvormen waarmee en het gedrag van degenen die de praktijk gestalte geven.

1.4.2 Dataverzameling

Na de theoretische verkenning wordt het empirisch onderzoek beschreven: een kwalitatief onderzoek aan de hand van de geformuleerde subvragen. Het betreft een kwalitatief onderzoek aan de hand van twee soorten bronnen:

1. het audio-materiaal van een selectie van enkele uitzendingen van Radio Geertekerk;
2. interviews met:
   i) de makers (5 personen)
   ii) enkele luisteraars (7 personen)

1.4.2.1 ad 1 audio-materiaal radio-uitzendingen

Omdat de omvang van deze scriptie mij noodzaakt me te beperken in materiaal, heb ik een keuze moeten maken. Ik heb drie uitzendingen geanalyseerd. Ik heb gekozen voor de eerste drie live uitzendingen (22 en 29 maart en 5 april 2020). In deze weken ontwikkelde zich een format, dat daarna min of meer stabiel bleef.[5]

1.4.2.2 ad 2 interviews makers en luisteraars

interviews makers: Aan elk van de drie gekozen uitzendingen werkte een andere voorganger mee, waarmee alle drie de leden van het toenmalige predikantenconvent van de Geertekerk in het onderzoek betrokken konden worden. Samen met de twee andere makers die (samen en ieder) de presentatie/techniek/regie/samenstelling verzorgden, was het palet aan te betrekken 'makers' zo

[4] Ik zal de term 'Digital Ecclesiology' in deze scriptie in hoofdzaak onvertaald hanteren. Voor de leesbaarheid noteer ik het begrip met hoofdletters, en niet (telkens) tussen aanhalingstekens geplaatst.
[5] zie voor een omschrijving van het format dat ontstond in bijlage 5

compleet. Met de vijf afzonderlijke interviews zijn alle mogelijk te betrekken zienswijzen vanuit makersperspectief betrokken als bron in dit onderzoek.

interviews luisteraars: Gezien de omvang van het onderzoek was het niet mogelijk om een brede enquête onder alle luisteraars van Radio Geertekerk te houden; dit zou een te groot deel van de beschikbare onderzoekscapaciteit en –tijd in beslag genomen hebben. In plaats daarvan heb ik met zeven luisteraars diepte-interviews gehouden. Potentiële gesprekspartners zijn door mijzelf benaderd met de vraag of zij bereid waren om mee te werken; ook zijn enkele namen mij gesuggereerd door anderen. Getracht is bij de selectie tot een zekere diversiteit te komen; zowel in leeftijd, gender, als mate en/of termijn van betrokkenheid bij de Geertekerk.[6]

Zowel de interviews met de makers als met de luisteraars vonden plaats aan de hand van een topic-lijst maar werden gevoerd als vrije gesprekken. Waar mogelijk werden de gesprekken 'live' gevoerd; verschillende gesprekken vonden (ook vanwege corona-maatregelen) telefonisch plaats. In bijlage 1 is het overzicht van geïnterviewde personen opgenomen. In Bijlage 2 en 3 zijn de topiclijsten opgenomen. De topiclijsten voor de interviews waren bedoeld om geen thema's over het hoofd te zien. Met de topiclijsten werd, gezien de onderzoeksopzet (zie hierna) geen complete check van de (achteraf) benutte literatuur beoogd. Van alle gesprekken heb ik audio-opnames gemaakt, die opgeslagen zijn in een niet-openbaar bestand. Aan de hand van de audio-opnames heb ik gesprekstranscripties gemaakt, die als basis dienden voor het nadere onderzoek.

1.4.2.3 methodologie; eigen positie als onderzoeker

De onderzoeksaanpak is in hoge mate gebaseerd op de methodologie van het etnografisch onderzoek, en maakt in globale zin gebruik van de aanpak van de 'grounded theory.[7] Het onderzoek richt zich er niet op om vanuit een gesteld theoretisch kader bepaalde hypothesen te onderzoeken en al dan niet te 'bewijzen', maar benut juist de theorie om de bevindingen te duiden, die opkomen uit het onderzoek van de praktijk.

Belangrijke omstandigheid is het feit dat de audio-praktijk waar het onderzoek zich op richt al in het verleden lag toen ik aan het onderzoek begon. Tegelijkertijd was het materiaal nog wel integraal beschikbaar, en kon het volledig teruggeluisterd worden. Ik was bovendien zelf als lid van de gemeente luisteraar geweest ten tijde van de uitzendingen, weliswaar met bijzondere belangstelling (zoals in de inleiding beschreven), maar niet met al een onderzoeksvraag in mijn hoofd. Ik was participant, maar (nog) geen doelgericht observator.

In tweede instantie ben ik dus als onderzoeker met het materiaal aan de slag gegaan. In het verloop van het onderzoek zoals ik dat uiteindelijk uitgevoerd heb, spelen de eigen herinneringen aan mijn

---

[6] zie voor een overzicht van de geïnterviewde personen Bijlage 1.

[7] Grounded Theory: Wikipedia: 'A study based on grounded theory is likely to begin with a question, or even just with the collection of qualitative data. As researchers review the data collected, ideas or concepts become apparent to the researchers. These ideas/concepts are said to "emerge" from the data. The researchers tag those ideas/concepts with codes that succinctly summarize the ideas/concepts. As more data are collected, and re-reviewed, codes can be grouped into higher-level concepts, and then into categories. These categories may become the basis of a hypothesis or a new theory. Thus, grounded theory is quite different from the traditional scientific model of research, where the researcher chooses an existing theoretical framework, develops one or more hypotheses derived from that framework, and only then collects data for the purpose of assessing the validity of the hypotheses. https://en.wikipedia.org/wiki/Grounded_theory (geraadpleegd 21 januari 2021).

oorspronkelijke bevindingen en observaties natuurlijk mee. Waar inhoudelijke motivatie, betrokkenheid en kennis zouden kunnen leiden tot iets wat een 'bias' genoemd zou kunnen worden, laat ik daarover dus ook geen misverstand bestaan.[8] Tegelijkertijd heb ik juist door het aanbrengen van een achtergrond vanuit de literatuur en door het samenbrengen van de verschillende perspectieven van makers en luisteraars, getracht een brede blik tot stand te brengen. De analyse van het materiaal is langs geordende lijnen verlopen. Daarbij heb ik ervoor gekozen om uit de interviews veel verschillende citaten voluit over te nemen, en de inhoud zo min mogelijk in eigen woorden te parafraseren. Wijze van selectie en labeling van het audiomateriaal worden beschreven in paragraaf 1.4.3.

1.4.2.4 personen en toestemming

Alle geïnterviewde personen hebben hun toestemming gegeven voor vermelding van hun naam als geïnterviewde; en voor geanonimiseerde weergave van hun woorden in deze scriptie. De citaten zijn dus waar mogelijk geanonimiseerd; sprekers worden wel met een code geïdentificeerd om inzichtelijk maken dat bepaalde bevindingen uit meerdere bronnen afkomstig zijn.

Verwijzingen naar personen of plaatsen die in de citaten gedaan worden, zijn teruggebracht tot initialen. Voor (enkele van) de makers is hierop een uitzondering gemaakt; ofwel omdat de betreffende verwijzing maar naar één persoon kan verwijzen, ofwel omdat anonimisering het citaat onbegrijpelijk zou maken. Ook dit is gebeurd met hun toestemming.

1.4.3 Analyse

Een eerste, 'zakelijke' of 'formele', analyse van het audio-materiaal van de uitzendingen vond plaats aan de hand van het observatieschema zoals opgenomen in paragraaf 3.3.1. Vervolgens zijn de interviews afgenomen, eerst met de makers en aansluitend met de luisteraars. Bijlage 1 geeft een overzicht van de gevoerde gesprekken.

Het materiaal uit deze interviews is geanalyseerd zoals in een 'grounded theory' aanpak gebruikelijk is. Dit houdt in dat ik, vanuit opeenvolgende en elkaar deels overlappende rondes van dataverzameling, telkens inhoudelijke analyses heb gemaakt waarin 'labels' ontstonden. 'Labels': noemers, kopjes en begrippen waaronder de uitingen van de geïnterviewden zich lieten ordenen. In dit permanente proces van duiding van het materiaal trad ook een 'interne' wisselwerking op. Daarmee werden ook de interviews zelf door dit permanente proces van analyse gevoed: bevindingen en 'labels' die in een bepaald gesprek ontstonden, konden in een volgend interview van een andere lading of betekenis blijken te zijn; of raakten juist scherper gedefinieerd en verdiept door nieuw inbreng.

'Labels' bleken gaandeweg vooral te betreffen: aspecten waaronder kenmerkende ervaringen en inzichten werden verwoord. In de gesprekken lichtten deze aspecten op als factoren die van invloed

[8] In zijn boek *Creating Church Online* nuanceert Tim Hutchings bovendien het verondersteld kwalijke aspect van een persoonlijke 'bias' en benadrukt juist ook het belang van de persoonlijke ervaring van de onderzoeker: "Of course, as with any ethnography, I could not assume that my personal perspective would be shared by others, so I tested my ideas in conversations, listening carefully for different perspectives, and tried to interview as wide a range of participants as possible. Nonetheless, I do believe that personal experience is of great value to the online researcher. When evaluating critiques or enthusiastic praise of online churches, it is invaluable to have a bedrock of lived awareness to fall back on." (Hutchings, *Creating Church Online. Ritual, Community and New Media*. (London New York: Routledge, 2017), 57). Hoewel mijn onderzoek zich alleen al qua omvang niet kan meten met het onderzoek van Hutchings, herken ik zeer in deze beschrijving van zijn positie als onderzoeker.

waren op het realiseren van de intenties van de makers enerzijds; en de beleving van de uitzending door de luisteraars anderzijds.

Na vaststelling van deze labels kon vervolgens in het audio-materiaal van de uitzendingen gezocht worden naar concrete voorbeelden van vormen en momenten waarop het bedoelde tot uiting kwam – om zo het aangeduide concreet te verbinden met fragmenten uit de uitzending. Een weergave van enkele voorbeelden hiervan is in paragraaf 3.3 opgenomen en wordt daar nader toegelicht.

1.4.4 Reflectie

De scriptie besluit met een hoofdstuk waarin de bevindingen uit het onderzoek verbonden worden met de gepresenteerde inzichten uit de Digital Ecclesiology. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar elementen rond 'gemeenschap' en elementen rond het specifiek van de inzet van audio als medium. inzet. De scriptie sluit af met een conclusie en discussie.

1.5 Casestudy Radio Geertekerk: een introductie

In totaal zijn er onder de noemer 'Radio Geertekerk' tussen 22 maart en 26 juli twaalf uitzendingen gemaakt. Vliegwiel voor de keuze voor audio-uitzendingen was het feit dat gemeentelid Arend van Baarsen, geoefend radiomaker bij een lokale omroep, thuis beschikte over alle benodigde apparatuur en techniek om live audio-uitzendingen via internet te maken. Maarten van der Bijl, de cantor-organist, en hij kenden elkaar en hadden ook al eens eerder een radio-uitzending gemaakt. Samen met de dienstdoende predikant werd binnen een week, al improviserend, een format in het leven geroepen, techniek ingeoefend en ontbrekende apparatuur aangeschaft: een goede microfoon voor de dominee.

Van de twaalf uitzendingen die Radio Geertekerk uiteindelijk zou verzorgen, waren er acht live-uitzendingen, en vier keer werd een vooraf opgenomen podcast uitgezonden. Alle uitzendingen zijn in hun totaliteit gearchiveerd en werden mij integraal ter beschikking gesteld.

Een uitgebreide introductie van de Geertekerk als gemeente is opgenomen in Bijlage 4. Als eerste introductie volstaat hier de aanduiding van een levendige gemeente van ongeveer 500 leden en vrienden, met wekelijkse vieringen op de zondagochtend die in pre-coronatijden door ongeveer 80-120 mensen bezocht werden. Er werd, pre-corona, van de diensten weliswaar een geluidsopname gemaakt, maar dit gegeven werd niet sterk gepromoot en ook was er geen gerichte beleidsactiviteit rondom audiovisuele weergave van de zondagochtendbijeenkomsten. Het ontstaan van de uitzendingen van Radio Geertekerk had een volledig ad hoc karakter.

1.6 Korte historische schets: kerk en audiovisuele media in Nederland:

1.6.1 Omroepbestel

Kerken houden zich al meer dan een eeuw bezig met de vraag of en hoe audio (en later visuele) media in te zetten. Radio-uitzendingen door kerken zijn dan ook geenszins nieuw. Het landelijk omroepbestel in Nederland is sinds de jaren '20 van de vorige eeuw goeddeels tot stand gekomen door de wijze waarop levensbeschouwelijke en kerkelijke zuilen in Nederland de mogelijkheden van het medium

radio beoordeelden en als massamedium inzetten.[9] De omroepen ontwikkelden allen een brede programmering passend bij de eigen zuil. In het verzuilde verband was het hebben en volgen van de eigen omroep voor velen een vanzelfsprekendheid. In de naoorlogse decennia trad ontzuiling op, hand in hand met toenemende secularisatie.[10] Het omroepbestel ontwikkelde mee, en strikt verzuilde media-consumptie nam af.

1.6.2 Lokale omroepen

Met de legalisering van lokale omroepen in de jaren '90 volgde een nieuwe media-optie voor de kerken. Met het oog op de wettelijk verplichte representativiteit van de lokale omroepen kregen ook lokale kerken zendtijd toebedeeld. Lokale kerken kwamen daarmee voor de vraag te staan of en hoe zij uitzendingen wilden gaan verzorgen. Om hen daarin te ondersteunen en te scholen ontstonden verschillende initiatieven, zoals het Katholiek Mediacentrum en het Interkerkelijk Media Instituut, opgericht door De Raad van Kerken en de IKON.[11]

1.6.3 Internet

Vanaf de jaren '90 volgde de ontwikkeling van het internet, met onvermoede ruimte en mogelijkheden voor het digitaal delen van 'content': audio, visueel, tekstueel. Het betekende een nog verdergaande democratisering van media-gebruik en media-productie: vanaf nu kon 'iedereen' met voldoende technisch vernuft en middelen zich een toegang tot het brede publiek verschaffen, zonder daarvoor afhankelijk te zijn van omroepen of hun etherfrequenties. En de digitale revolutie is nog altijd niet ten einde gekomen. In de laatste decennia zijn veel kerken, om verschillende redenen, het pad van de digitale media opgegaan. Met name in charismatische kring heeft de online aanwezigheid zich sterk ontwikkeld.[12]

1.6.4 Video/audio

Na aanvankelijk vooral tot een enorme toename van de visuele communicatie geleid te hebben[13], is er de laatste paar jaar een toenemende belangstelling voor het fenomeen 'podcast': audio-content, niet langer gebonden aan formele omroepen of programma formats, maar volkomen vrij geproduceerde geluidsprogramma's die zich op het web een weg banen tot (ook de kleinst mogelijke) groepen van geïnteresseerde luisteraars. In marketingkringen wordt het fenomeen 'podcast' op dit moment als een

---

[9] Binnen het vrijzinnig protestantisme werd de VPRO opgericht als Vrijzinnige Protestantse Radio Omroep (V.P.R.O.) Zie voor een schets van oprichting en karakteristiek: Hoederdaal, G.J., 'Het vrijzinnig protestantisme tussen de schaduwen van gisteren en morgen (1925-1940), in: B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (red.), Tussen Geest en tijdgeest. Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar; Utrecht: Uitgeverij De Ploeg, 1989, 285.

[10] zie hiervoor: Arend Lijphart, Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek (Amsterdam: J.H. de Bussy, 1968) , 47-67.

[11] Van 1990 tot 1999 was ik co-directeur van het Interkerkelijk Media Instituut.

[12] dit wordt mede verklaard uit de leeftijdsopbouw van deze gemeenten en de nadruk op het charisma van de voorgangers; een combinatie van zaken die inzet van digitale media stimuleert. Zie: Klaver, Miranda, 'New Media Making and Breaking Religious Leadership: the Case of Hillsong Church', in: E. Staalduine-Sulman, S. Paas and M. Klaver (eds). Evangelicals and Sources of Authority. Amsterdam: VU University Press, 59-77.

[13] denk aan de enorme vlucht die het gebruik van filmpjes en foto's genomen heeft, en het gebruik van pictogrammen en emoticons bij tekst

'must-go-area' gezien: na de 'blog'-revolutie volgt nu de podcast-revolutie.[14] Marketeers constateren dat filmpjes steeds korter worden bekeken en vaak zonder geluid, terwijl luisteren naar audio (anders dan muziek) zonder beeld in populariteit toeneemt. In elk geval zien zij hier belangrijke advertising-mogelijkheden.[15]

1.6.5 Kerk en media - onderzoek

In Nederland is er al sinds decennia theoretische en theologische onderzoeksbelangstelling voor de mogelijkheden of effecten van media in religieus verband. Vanuit het brede spectrum aan kerkelijke of religieuze richtingen werden en worden vragen onderzocht als: Hoe is een religieuze boodschap via massamedia te verspreiden? Welke religieuze thema's komen voor in seculiere massamediale producties? Kan televisie troosten?[16] Wat is het effect van audiovisuele media op het geloofsleven van mensen? Tot welke religieuze praktijken geven media aanleiding?

Mediagebruik door kerken kan opgevat als een vanzelfsprekend goed: het verspreiden van de goede boodschap, het bereiken van mensen, het werven van nieuwe leden. Doelgroep, doelstelling en boodschap kunnen daarbij gemakkelijk diffuus blijven: tegen de achtergrond van de secularisatie, zoals voelbaar vanaf de 2e helft van de 20e eeuw, zijn pogingen om contact te maken met mensen 'buiten' de kerk in principe gewenst.

Telkens zijn wel, met de opkomst van nieuwe technische mogelijkheden, vragen gevormd rond de nieuwe kerkelijke uitingen die daarmee mogelijk werden. Veel van deze vragen spelen zich telkens af op het vlak van ritueel ('kan avondmaal online?'), gemeenschap ('kan een gemeente zonder samenkomsten?') en gezag ('wie of wat mag zich in de media als 'kerk' opwerpen?').[17] Deze thema's zijn, zo zal ook blijken in het volgende hoofdstuk, ook in het denken over de huidige vragen rond kerk en media herkenbaar.

1.7 Terminologie

Zoals in de voorgaande paragrafen ook als is gebleken, loopt de gebruikte terminologie in het veld van onderzoek nogal uiteen. Niet scherp af te bakenen is wanneer de bedoelde media vooral als 'digitaal' aangeduid zouden moeten worden, of wanneer bijvoorbeeld 'audio/visueel' beter geëigend is. In deze scriptie zullen daarom verschillende termen gebruikt worden, afhankelijk van doel en setting ervan. 'Audio/digitaal' zal veelvuldig gebruikt worden om het gekozen medium van Radio Geertekerk aan te duiden. De vraag wat er 'digitaal' is aan deze 'audio' komt aan de orde in paragraaf 2.4.5.

---

[14] Popuppodcaststudie, https://popuppodcast.studio/2020/03/21/waarom-audio-belangrijk-is-in-jouw-contentstrategie/ (geraadpleegd op 9 januari 2021).

[15] Zoals Thijs Lamers van Searchresult stelt: 'In de huidige wereld van visuele overload worden de 'screenless' momenten steeds meer gewaardeerd door de gebruiker. Daarmee stijgt de waarde van audio only.' En: 'Het is ongelooflijk wat alleen geluid kan realiseren m.b.t. mentale beschikbaarheid in de gedachte van de consument, zoals Victor Mids aantoont tijdens één van zijn experimenten' Zie: Lamers, Thijs, De razendsnelle opkomst van digitale audio in de gaten houden https://www.searchresult.nl/de-razendsnelle-opkomst-van-digitale-audio-in-de-gaten-houden/

[16] Zie het proefschrift van Wim Koole, tussen 1964 en 1989 directeur van de IKON: Koole, Wim, De troost van televisie. ervaringen van kijkers en makers. Kampen: Kok, 1993.

[17] Hutchings, *Creating Church Online*, 2.

2 THEORETISCH KADER: KERK EN MEDIA IN ECCLESIOLOGISCH PERSPECTIEF

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk schets ik een theoretisch kader voor het onderzoek van de audiopraktijk van Radio Geertekerk. Dit kader wordt vooral gevoed door het vakgebied van de Digital Ecclesiology, als verbijzondering binnen de ecclesiologie. Paragraaf 2.2. start bij een verkenning van de onderlinge relatie tussen 'kerk' en 'media'. Paragraaf 2.3 introduceert de Digital Ecclesiology als vakgebied, en legt verbinding met enkele klassieke ecclesiologische discussies. Paragraaf 2.4 gaat in op een viertal specifieke elementen die relevant zijn voor de analyse van de te onderzoeken praktijk. Paragraaf 2.5 rondt af met een samenvatting van kernpunten en aandachtspunten voor het empirisch onderzoek.

2.2 Religie en media: twee 'praktijken' die zich verhouden

Stewart Hoover, professor Mediastudies aan de Universiteit van Colorado, benadrukt dat media en religie niet als in een vanzelfsprekende relatie gezien moeten worden, waarbij de media simpelweg het/een vehikel zouden zijn voor het verspreiden van een boodschap/inhoud.[18] Hoover legt de focus op de context waarin het medium opereert, en kijkt naar de interactie tussen mens en medium. Hij pleit ervoor om religie en media beiden als 'praktijken' te benaderen: praktijken die zich vermengen en met elkaar botsen terwijl zij zich manifesteren in de culturele ervaring van 'het publiek'.[19]

Kerk en media die 'mengen en botsen'- en een centrale vraag daarbij is de vraag naar de dominantie die hierbinnen optreedt en hoe deze tot stand komt. Deze vraag staat als brede sociaal-filosofische kwestie centraal in het academische veld dat zich bezighoudt met de studie van 'Social Shaping of Technology' (SST).[20] Techniek', zo wordt binnen de SST betoogd, is niet neutraal, maar komt tot stand als product van of onder invloed van sociale processen – terwijl deze processen tegelijkertijd zelf ook beïnvloed worden door de zich ontwikkelende techniek. Onderzoeken welke van de 'partijen' in het proces leidend is, op welke manier en hoe zij elkaar en de resultaten beïnvloeden, is van groot belang om te begrijpen op welke wijze techniek en samenleving zich met en door elkaar ontwikkelen.[21]

Het begrip 'techniek' beslaat ook het tot stand komen van (online) media, op te vatten immers als audio en/of visuele techniek. Ook deze techniek is een sociaal product (komt tot stand onder invloed van sociale processen) – maar omgekeerd is het ook zo dat de techniek sociale processen (mede) beïnvloedt en vormt. Marshal McLuhans beroemde 'The medium is the message' kan gezien worden als een eerste formulering van dit besef: 'Indeed, it is only too typical that the 'content' of any medium

---

[18] Hoover beschouwt media niet als (maar) 'apparaten die een hoger doel dienen die [sic] zij niet in zichzelf bezitten' Zie: Hoover, geciteerd in Kok, Jaap, Media en Christenen in Nederland, Hoe christelijke organisaties media inzetten om hun heilsboodschap over te brengen (Masterscriptie UU, 2010) p.7 https://dspace.library.uu.nl

[19] Hoover, S. M., *Religion in the media age.* London: Routledge, 2006.

[20] Hutchings, *Creating Church Online*, 204.

[21] idem

blinds us to the character of the medium'.[22] Ook in het onderzoeksveld van kerk en media is de kwestie van vorm (medium) en inhoud (content) en de onderlinge beïnvloeding een constante factor.

2.3 Digital Ecclesiology

2.3.1 Inleiding

Medium, boodschap, en de wijze waarop 'het sociale' hier een vormende rol in speelt c.q. erdoor gevormd wordt zijn belangrijke ingrediënten in wat door Heidi Campbell, Professor of Communication at Texas A&M University, gemunt is als 'Digital Ecclesiology'. Digital Ecclesiology is als term populair geworden sinds 2010, als aanduiding voor discussies over kerken en hun mediagebruik. Het begrip wordt gebruikt om te reflecteren op de strategieën die kerken inzetten in hun omgang met digitale media, en op de motivaties die daarachter schuilgaan. [23] Digital Ecclesiology als benadering wijst erop dat het noodzakelijk is om de culturele en theologische concepten te ontmaskeren die schuilgaan achter verschillende definities van kerk en veronderstellingen met betrekking tot technologie. Niet alleen de onderlinge relatie tussen 'kerk' en 'media' (waar Hoover de aandacht op vestigt) verdient dus aandacht, maar ook de concepten die, veelal onopgemerkt en onuitgesproken, achter beide begrippen schuilgaan.[24]

'Digital Ecclesiology', in de woorden van Campbell, vraagt van kerkleiders en theologen 'to consider what factors should inform choices related to technology use in liturgy, worship, and mission, and to carefully reflect on how such decision making might transform or support established church traditions.'[25] Het maakt uit, zo benadrukt zij, hoe en waar je je als kerk langs (digitaal-)technische weg presenteert, want de perceptie door het publiek wordt erdoor gevormd en zodoende is het van invloed op de ontwikkeling van het concept 'kerk' als maatschappelijk fenomeen. Media-keuzes beïnvloeden hoe mensen 'de kerk' zullen opvatten[26]: 'The way the church communicates changes what it is'.[27] Daarom verdienen de theologische modellen die (onuitgesproken en/of onbewust) in het spel komen, aandacht: er zijn theologische implicaties verbonden aan de keuze voor (digitale) media.

Methodologisch en inhoudelijk bestrijkt het vakgebied van de Digital Ecclesiology een brede scope aan thema's en onderzoeksdesigns, van bijvoorbeeld de vormgeving van digitale liturgie tot de effecten van digitale media op conflictbeheersing in een gemeente, of van publieke diaconale betrokkenheid tot kerkelijke organisatiestructuren in tijden van digitalisering.[28] Alle onderzoek draagt

---

[22] McLuhan, *Understanding Media. The Extensions of Man* Cambridge: MIT Press 1994, 9.

[23] Campbell: "Digital ecclesiology is a phrase used to describe the strategies used by churches for integrating digital media and the practical and theological motivations behind those choices.' (Campbell, H. A., & Osteen, S., Research Summeries and Lessons on Doing Religion and Church Online. Working Paper, (2020))
Zie ook: Campbell, Heidi, 'Introduction; studying Digital Ecclesiology: How Churches are Being Informed by Digital Media and Cultures.' Ecclesial Practices 7 (2020), 4.

[24] idem

[25] idem

[26] Campbell, Introduction Digital Ecclesiology, 4.

[27] Silva, Aline Amaro da, 'The Diverse Ways of being Church in the Digital Society and in Times of Pandemic', in: Campbell, Heidi (ed.) *Digital Ecclesiology: A Global Conversation* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020, 7.

[28] Zie bijvoorbeeld het Special Issue *Ecclesial Practices* 7 (2020).

bij aan een steeds scherper inzicht in de concepten die een rol spelen in kerkelijk mediagebruik, als ook in de wijze waarop (digitale) mediatechniek van invloed is op manifestaties van de kerk.

In deze scriptie zal de 'Digital Ecclesiology' vooral betrokken worden bij het denken over hoe iets als 'gemeenschap' tot stand komt of kan komen langs audio/digitale weg.

2.3.2 Kerk als praktijk: ecclesiologische modellen (Dulles)

Het klassiek geworden boek 'Models of the Church' van Avery Dulles[29] is ook in de Digital Ecclesiology een belangrijk referentiepunt in het denken. Dulles onderscheidt vijf modellen voor de kerk: de kerk als instituut, de kerk als mystieke gemeenschap, de kerk als sacrament, de kerk als boodschapper en de kerk als dienaar. Elke kerk verenigt (op de één of andere wijze) al deze functies of karakteristieken, waarbij de balans in verschillende richting kan uitvallen. Afhankelijk van denominatie, historie en de actuele situatie van de kerk kunnen meer of minder expliciete voorkeuren bestaan, al dan niet dogmatisch gefundeerd.

Naast deze inhoudelijk getinte modellen voor de kerk, is er ook onderscheid te maken naar het begrip 'kerk' als gedaante in tijd en ruimte. Bala Musa[30] onderscheidt achtereenvolgens:

1. 'De kerk' als spirituele eenheid, bestaand als eenheid in alle tijd en eeuwigheid - de vergadering aller gelovigen: gelovigen van nu en allen die zijn voorgegaan
2. 'De kerk' als actueel universeel totaal: bestaand uit alle gelovigen van het huidige moment over de hele wereld
3. 'De kerk' als lokale, fysieke geloofsgemeenschap (community): een identificeerbare interactieve gemeenschap van mensen in een bepaalde tijd en plaats
4. 'De electronische of virtuele kerk', vaak als verlengde van de vorige, maar interactief via en sterk beïnvloed door communicatietechnologie en cybermedia.

Al met al valt 'de kerk' nooit samen met één element uit bovengenoemde (of andere) onderverdelingen. Dat heeft niet alleen te maken met het zich (noodzakelijkerwijs) in de tijd ontwikkelende en ontvouwende karakter van de kerk, waar ook Dulles reeds op wees[31], maar ook met het feit dat 'kerk' door mensen *ervaren* wordt. Veel huidige theologische onderzoekers benadrukken van zowel 'kerk' als 'geloof' het dynamische, praktische en zich ontvouwende karakter.[32]

Kerk als kerk wordt beleefd door mensen, en hun beleving is onderhevig aan tal van invloeden. 'Geleefde religie' bestaat, zoals ook Nancy Ammermann constateert, uit praktijken, meer dan uit doctrines.[33] Dit feit van praktijken (hier opgevat als praxis) is essentieel, volgens Ammermann: 'Practice

---

[29] Dulles, Avery, *Models of the Church*. New York: Image/Random House, 2002.

[30] Musa, Bala A., 'Re-Imagining Place and Presence in the Virtual Church: Community and Spiritual Connection in the Digital Era', in: Campbell, Heidi (ed.) *Digital Ecclesiology: A Global Conversation* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020, 53.

[31] 'The church exists only as a dynamic reality achieving itself in history, and only through some kind of sharing in the Church's life can one understand at all sufficiently what the Church is.' (Dulles, *Models,,* 19)

[32] Zo bijvoorbeeld Jan-Olav Henriksen: 'We cannot understand Christianity unless we see it as a historical process that articulates itself through and by means of different practices.' (Henriksen, Jan-Olav, *Christianity as distinct practices. A complicated Relationship.* London: Bloomsbury/t&tclark, 2019. p.3)

[33] Ammerman, Nancy Tatom, *Sacred Stories, Spiritual tribes,: Finding Religion in Everyday Life.* Oxford; New York: Oxford University Press, 2014, 6.

is essential, because it is through practices and narrative (which is, in itself, a practice) that people carry religious resources with them across boundaries.'[34]

Waar in de ecclesiologie in relatie tot de modellen van Dulles het onderzoeken van de geleefde praktijken van gelovigen/kerkgangers centraal staat (in welk van de gedaantes die Musa aangeeft dan ook) – voegt de Digital Ecclesiology hier een specifieke vraag aan toe, namelijk: welke speciale invloed valt er hierbij te constateren voortkomend uit het gebruik van digitale media. De Digital Ecclesiology kan hierbij verschillende onderzoeksrichtingen hanteren, zoals:[35]

- welke opvatting of kerkmodel ligt er (impliciet) achter het gekozen mediagebruik?
- welke invloed heeft het gekozen mediagebruik op de manifestatie/het publieke beeld van de kerk?
- levert de praktijk van het media-gebruik nieuwe inzichten op met betrekking tot de aard of werking van (één van) de modellen?

In deze scriptie zal met name deze derde blikrichting een rol spelen, door het onderzoeken van het totstandbrengen en ervaren van 'gemeenschap' langs audio/digitale weg.

2.3.3 'Gemeenschap' als ecclesiologisch begrip

Als geleefde religie een praktijk is, is het ook de vraag hoe en waar de praktijk van de kerk als 'gemeenschap' zich manifesteert; hoe de kerk als gemeenschap beleefd wordt. Dulles begint bij het onderscheid zoals dat in de sociologie gemaakt wordt tussen 'Gesellschaft' (organisatie/'maatschappij') en 'Gemeinschaft' (gemeenschap).[36] Kerk zou dan als beide beschouwd kunnen worden, waarbij de institutionele kant er is ten behoeve van de gemeenschapskant. Kerk kan echter, zo beschrijft Dulles onder verwijzing naar Emil Brunner, ook vooral gezien worden als iets heel anders, namelijk als een 'Bruderschaft.'[37] Kernvraag bij dit begrip van de kerk als 'broederschap' is dan of die broederschap uitsluitend intermenselijk opgevat moet of mag worden, of dat deze broederschap (ook of uitsluitend) gefundeerd moet zijn in een diepere gemeenschap met God of Christus.[3839],

De ongrijpbaarheid van het fenomeen is niet alleen aan kerken te zien, want ook een 'familie' of een 'buurt' zijn lastig te duiden in hun 'gemeenschap' zijn. Wie maakt wanneer en hoe deel uit van 'de gemeenschap'? Dulles prefereert uiteindelijk vooral het beeld van het 'Volk Gods onderweg': 'a companionship of fellow travelers on the same journey'.[40]

---

[34] idem

[35] zie o.a. Rice, Jim (2012), 'Models of the Church and Social Media' http://www.NewMediaProjectAtUnion.org/ (geraadpleegd 21 mei 2021), 2.

[36] Dulles, *Models,* 39.

[37] Dulles, *Models,* 40.

[38] Dulles, *Models,* 42.

[39] Deze kwestie wordt door Bonhoeffer benaderd onder de vraag of de gemeenschap er vooral één is van gelijkgestemden (een 'psychische' gemeenschap) – of dat de verbinding 'werkelijk' loopt via de schakel van Jezus Christus (een 'pneumatische' gemeenschap) – zie ook: Dijkstra-Algra, Nynke en Stoppels, Sake*, Back to Basics. Zeven cruciale vragen rond missionair kerk-zijn.* Utrecht: Boekencentrum, 2017, 88.

[40] Dulles, *Models,* 53.

Aan de hand van drie kernvragen die hij aan elk kerk-model stelt, constateert Dulles vervolgens enkele spanningen rond het begrip gemeenschap, die hier verder buiten beschouwing zullen blijven. Het zal niettemin, zonder tot een sluitend antwoord te komen, verhelderend kunnen zijn om deze vragen ook te stellen bij de bevindingen rond het beleven van 'gemeenschap' zoals dat in dit onderzoek aan de orde zal komen: 'Waaruit bestaat de band? Wie zijn de begunstigden? En wat is het doel of de doelstelling van de(ze) kerk?' [41]

2.4 Digital Ecclesiology 2020: vragen en bijdragen

2.4.1 Inleiding

In deze paragraaf worden vier aspecten uitgelicht vanuit de Digital Ecclesiology die relevant zijn als lens voor het empirisch onderzoek dat in het volgende hoofdstuk gepresenteerd zal worden. In paragraaf 2.4.2 staan vragen centraal rond de (impliciete) identiteitsopvatting van de kerk bij mediagebruik: is de kerk (uit)zender of medieert zij verbinding? In paragraaf 2.4.3 wordt het fenomeen van de 'Social Shaping of Technology' nader belicht, specifiek met het oog op hoe dit uitwerkt in geval van een religieuze gemeenschap. In paragraaf 2.4.4 komen enkele overige inzichten rond 'gemeenschap' aan de orde. Paragraaf 2.4.5 tenslotte besteedt aandacht aan het specifieke van 'audio' als deel van de digitale media, en in relatie tot het meer dominante van de beeldmedia.

2.4.2 Kerk en media-gebruik: (uit)zenden of verbinden?

De coronacrisis van 2020 heeft voor veel kerken plotseling de vraag aan de orde gebracht of en hoe zij, gegeven de omstandigheden, gebruik zouden kunnen en willen maken van online media. In de manier waarop kerken dit doen, en in welke keuzes zij hierin (blijken te) maken, wordt volgens Heidi Campbell veel zichtbaar van hoe kerken zichzelf zien. Eén van de kernkwesties is of kerken zich vooral opstellen als '(af)zender' van een boodschap, of dat zij zich in hun digitale uitingen er (ook) op richten om – performatief - gemeenschap te 'zijn'. In twee online bundels die Campbell sinds het begin van de coronapandemie heeft gepubliceerd[42], brengt zij hierover onder haar redactie een bont palet aan 'heet-van-de-naald-ervaringen' bijeen, aangevuld met wetenschappelijke reflecties.

De bundel '*Distanced Church*', in april 2020 door Campbell binnen een maand opgezet en als e-book uitgebracht, beoogde vooral een enigszins georganiseerd gesprek tot stand te brengen over de ervaringen die kerken overal plotseling opdeden met betrekking tot digitale vormen van kerk-zijn.[43] De bundel geeft in 16 vignetten een rijke collectie aan praktijkervaringen,[44] die geplaatst worden in het licht van resultaten van eerder (pre-corona) onderzoek op het gebied van Digital Ecclesiology.

---

[41] Dulles, *Models*, 49. Deze 'toets' komt in paragraaf 5.4.3 van deze scriptie terug.

[42] Campbell, *Distanced Church (2020)* en Campbell, *Digital Ecclesiology* (2020).

[43] De titel '*Distanced Church*' sloot vooral aan bij de door corona afgedwongen noodzaak tot 'social distancing' en onderzocht *hoe* kerken in deze omstandigheden vormgaven aan kerk-zijn: 'The distanced church is one where people are physically separated from one another but still spiritually interconnected and in need of some modified forms of technologically facilitated social interaction.', 4.

[44] met name van kerken in de westerse wereld: USA, Engeland, Canada en enkele West-europese voorbeelden (Zwitserland, Duitsland en Zweden).

In dat eerdere onderzoek beschreef Campbell zes eigenschappen[45] waar mensen naar op zoek blijken te zijn in online religieuze groepen of activiteiten. In *Distanced Church* concludeert zij dat deze zes eigenschappen ook in de gerapporteerde ervaringen van 2020 weer prominent naar voren komen. Mensen zoeken volgens Campbell:

1. verbondenheid: een plek waar een netwerk van sociale relaties gevormd kan worden.
2. zorg ('care'): een plek waar ze steun en bemoediging kunnen geven en ontvangen
3. waarde: een plek waar ze gewaardeerd worden om hun bijdrage en aanwezigheid
4. connectie: de mogelijkheid om (24/7) contact te maken met anderen
5. 'intieme' communicatie: een plaats om zichzelf te kunnen zijn en openlijk te kunnen communiceren over geloof
6. broederschap ('fellowship'): met geloofsgenoten, gelijkgestemden

Belangrijk is te constateren dat de online-ervaringen in 2020 in verreweg de meeste gevallen zijn opgedaan met het uitzenden van (iets als) kerkdiensten. De acute onmogelijkheid om op de gebruikelijke wijze bij elkaar te komen voor de eredienst maakte dat men om te beginnen hier een digitale vervanging voor zocht. Campbell onderscheidt in *Distanced Church* drie hoofdvormen in de wijze waarop kerken hun 'kerkdienst' uitzonden[46]:

- *transferring*: een livestream van de standaard kerkdienst, vanuit een lege kerk – bedoeld om een zo gewoon mogelijke kerkdienst te bieden voor de mensen die er anders bij geweest zouden zijn.
- *translation*: omzetting naar iets als een talkshow-format, uitgezonden vanuit een geïmproviseerde studio, met (beperkte) mogelijkheid voor interactie met publiek (bijvoorbeeld studiogasten). Elementen uit de kerkdienst worden gecontinueerd, maar (gedeeltelijk) anders vormgegeven.
- *transforming*: waarbij de elementen van kerkdienst los werden gelaten, en voorgangers door mono- en dialoog live in interactie gingen over de actuele situatie.

Dit onderscheid betreft de format-technische keuze die kerken maakten om iets als een kerkdienst uit te zenden, en die keuze wordt natuurlijk ook sterk beïnvloed door de technische faciliteiten die een kerk (al) tot haar beschikking had of haalbaar achtte. Campbell wijst er echter op dat beslissingen op dit vlak, al dan niet ad hoc genomen, in zichzelf iets laten zien van het zelfbegrip van de kerk in kwestie.[47]

De (concreet-technisch) te maken of gemaakte keuze in format zoals Campbell die beschrijft, krijgt nadere achtergrond in enkele lijnen die gepresenteerd worden door socioloog Tim Hutchings.[48] Hij doet sinds 2006 onderzoek naar online vormen van kerk-zijn, en onderscheidt bij kerken online drie veelvoorkomende ambities, die hij als volgt samenvat: het verlangen om (het eigen geluid) te

[45] Campbell, geciteerd in Campbell, *Distanced Church*, 50.
[46] Campbell, , *Distanced Church*, 51.
[47] "Church decision-making during pandemic reveals what they truly believe about religious community (…)"(Campbell, *Distanced Church*, 70.)
[48] Hutchings, Tim, 'What can history of digital religion teach the newly-online churches of today?' in: Campbell, Heidi (ed.) *Distanced church. Reflections on doing church online* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020., 61-63.

versterken ('*amplify*'), het verlangen om te *verbinden ('connect'*)en het verlangen om te *experimenteren.*[49]

Bij 'versterken' (als in: geluid uitzenden via een versterker) gaat het om het letterlijk uitzenden van een centrale stem, veelal die van de voorganger. Digitale media worden hierbij ingezet als middel om het bereik te vergroten, en nieuw publiek te bereiken. Bij 'verbinding' worden digitale media ingezet om (sociaal) isolement te doorbreken, door het vormen van (nieuwe) gemeenschappen. Tenslotte zijn veel kerken, uit puur enthousiasme over de nieuwe mogelijkheden, al langer actief om nieuwe vormen en rituelen te ontwikkelen. Zeker in de eerste jaren van de 21e eeuw was deze experimenteer-drang een belangrijke motor achter veel kerk-online ontwikkelingen. [50]Toen eenmaal vormen en technieken ontwikkeld waren, gingen veel kerken volgens Hutchings ertoe over deze vooral in te zetten ten behoeve van 'versterking', en begon de grote samenwerking met platforms als Facebook en Twitter – waarmee de kerkelijke mediastrategie in principe niet te onderscheiden was van commerciële marketing campagnes. Hutchings wijst er echter op dat 'versterking' alleen niet voldoende kan zijn om een gemeenschap in stand te houden, en dat het gemeenschapsaspect zelf aandacht en investeringen behoeft.[51] En ten tijde van de '*social distancing'* door corona, is dit nog belangrijker geworden.[52] Daarbij ziet hij overigens, als uiting van het specifieke karakter van deze coronacrisis, ook weer nieuwe aandacht voor experimenteren ontstaan, met name waar het liturgie en rituelen betreft. Die experimenten kunnen lopen van digitaal-technische hoogstandjes als een virtueel koor, tot aan rigoureus laagtechnische rituelen zoals het (gezamenlijk) thuis aansteken van een kaars.[53]

Door te reflecteren op de gemaakte de keuzes en ingezette experimenten krijgen kerken nieuw zicht op wie ze zijn. Nandra Perry, voorganger in St. Philip's episcopal Church in Hearne, Texas, beschrijft dit als volgt:

> 'This season [of corona] has taught our congregation something important about our essential identity. [It] is more than a historic sanctuary and great music. It is more than physical bread and shared chalice. What we need most and do best is community. For us, what that means is common prayers, the Word preached, and the gift of being together, even (maybe especially) when we are far from camera perfect.'[54]

'Community' als de gift van het samenzijn staat dus tegenover een kerk die zichzelf als afzender van een boodschap voor publiek opstelt. Zowel Campbell als Hutchings wijzen op dit basale verschil tussen 'zenden' (van inhoud) en 'zijn' (van gemeenschap). Daarbij is het niet gezegd dat de media-technische

---

[49] Hutchings, History of digital religion, 61-62.

[50] idem

[51] Dit sluit ook aan bij onderzoeksresultaten die Campbell twintig jaar geleden publiceerde: 'Successful online communities and church experiences are those that cultivate social relationships and investment from their members.' (Campbell, *Distanced Church*, 52.)

[52]'In this time of social distancing, mediating connection is more essential than ever.' (Hutchings, History of digital religion, 62.)

[53] 'Churches need to find ways to ensure that every member of their congregation and wider community feels engaged in the shared work of prayer and worship, including those who cannot yet access digital networks, and simple home-based rituals are part of the answer.' (Hutchings, History of digital religion, 62.)

[54] Perry, *Zoom Church*, 28.

keuzes die gemaakt worden (voor een bepaald format bijvoorbeeld), altijd bewust of bedoeld in lijn zijn met een expliciete achterliggende opvatting van wat de kerk beoogt te doen. Vaak immers, zo stelt Campbell keer op keer, is die achterliggende opvatting niet of nauwelijks expliciet, en komen keuzes tot stand op grond van (onbewuste) veronderstellingen over wat een kerk kan of moet zijn in de media.

Moisés Sbardelotto[55] vat in zijn bijdrage aan *Distanced Church* op heldere wijze samen wat het veelal onopgemerkte risico is dat optreedt bij het uitzenden van kerkdiensten (in welke modus dan ook). Het risico namelijk dat de rite verwordt tot een spektakel, een 'mise en scène', en dat alle communicatie zich afspeelt rondom de persoon van *de voorganger; terwijl ondertussen vergeten wordt dat er ook een persoon zit aan de andere kant van het scherm.* Thus, this other person is often considered as a mere passive 'spectator', objectified as an additional 'number' to be counted by the audience and viewing rates.'[56] Voor kerken, zo bepleit Sbardelotto, is het belangrijk om met hun uitzendingen niet slechts 'kijkers' of 'luisteraars' te verzamelen, maar om met hun uitzendingen bij te dragen aan het vormen van netwerken van interpersoonlijke relaties.[57]

2.4.3 Media-vormgeving: 'Social Shaping' of 'Mediatization'?

De totstandkoming van kerkelijke media-uitingen wordt ook beïnvloed door de manier waarop de (al dan niet expliciete) doelstelling en de techniek van het medium op elkaar inwerken. Vanuit het veld van de 'Social Shaping of Technology' (SST)[58] staan met het oog op kerkelijk mediagebruik twee theorieën centraal: de 'Religious-Social Shaping of Technology' (RSST; Campbell 2010); en de 'Mediatization of Religion' (Hjarvard 2008).[59]

2.4.3.1 Religious-Social Shaping of Technology (RSST)

In de RSST, het model zoals Campbell dat beschrijft, komt een kerk of religieuze groep tot een (nieuwe) media –inzet door een proces van vier stappen te doorlopen.[60] Uitgaande van de eigen geschiedenis en traditie m.b.t. media (1), stelt een gemeenschap vast hoe zij nu hun centrale waarden beleven en uitdragen (2), waarna men via een onderhandelingsproces de nieuwe media-mogelijkheden beschouwt en evalueert (3). Beslissend in dit proces is de verdeling van zeggenschap en autoriteit, want deze bepaalt immers wie beslissingen over media-gebruik en de bijbehorende innovatie mag nemen. In de laatste fase stelt de gemeenschap een nieuw gezamenlijk frame vast (4), waarin de media-benadering gelegitimeerd wordt, verbonden met de traditie en waarin grenzen worden aangegeven voor wat acceptabel gebruik is.

2.4.3.2 Mediatization

De theorie van de 'Mediatisering', zoals beschreven door Stig Hjarvard, benadrukt juist de onderworpenheid van instituties – religie incluis – aan de vereisten van communicatie zoals die

---

[55] Sbardelotto, Moisés, 'The (Re)Discovery of the Digital Environment for Living and Communicating the Faith', in: Campbell, Heidi (ed.) *Distanced church. Reflections on doing church online* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020, 75-77 .

[56] Sbardelotto, The (Re)Discovery of the Digital Environment, 75.

[57] '[It is] more important […] to make it possible to build networked interpersonal relationships and not just gather 'people to listen' or 'people to see'. (Sbardelotto, The (Re)Discovery of the Digital Environment, 75.)

[58] zoals al even geïntroduceerd in paragraaf 2.2

[59] Hutchings, *Creating Church Online*, 203.

[60] zie Hutchings, *Creating Church Online*, 204.

voortvloeien uit de media systemen zelf.[61] Media(bedrijven) bepalen niet alleen hoe informatie toegankelijk is en gecommuniceerd kan worden, ze nemen ook (religieuze) symbolen en inhouden over in hun eigen structuren en dwingen al doende kerken ertoe zich ook in deze lijnen en structuren te gaan uiten.[62] Tegelijkertijd dringen de vormen, formats en media-platforms ook binnen in de structuur van de kerk zelf, en worden daar vehikel voor inhoudelijke en institutionele reorganisatie van inhouden.

2.4.3.3 Mediatized Religious Design (MRD)

Tim Hutchings stelt vast dat RSST en *mediatization* in principe tegengesteld zijn aan elkaar,[63] maar dat zij beide wel degelijk iets belichten over de totstandkoming van online-media gebruik door kerken. Hij stelt daarom een nieuw model voor, dat een zekere combinatie van beide inhoudt: 'Mediatized Religious Design' (MRD).[64] Met dit model benadrukt hij dat het mediagebruik door kerken niet statisch is en dat de keuzes die daarin gemaakt worden niet (telkens) eenmalig zijn, maar dat er een voortdurend proces van perceptie, (her)interpretatie, representatie en weerstand gaande is, waarbij het belangrijk is te weten wiens perspectieven beschikbaar zijn, wat er volgens hen in het geding is en wie zij trachten te overtuigen. Het is kortom, een permanent dynamisch en complex spel van stemmen en invloeden. Hutchings definieert MRD als een zesdelig model[65], waarin de vier fasen van Campbell's RSST duidelijk herkenbaar zijn (hier als de nummers 1, 2, 5 en 6) maar aangevuld en doorsneden (in stap 3 en 4) met media- en publieksinvloeden. Hutchings benadrukt bovendien dat de zes fasen bovendien niet strikt lineair of chronologisch zijn op te vatten, maar als elementen die in permanente wisselwerking staan, en ieder verbonden zijn met alle overige elementen.

1. geschiedenis en precedent
2. gemeenschapswaarden en –praktijken
3. publiekswaarden en –praktijken
4. media logica
5. onderhandeling en conflict
6. gezamenlijke *framing* en debat

Voor alle drie de hier gepresenteerde modellen geldt dat zij vooral behulpzaam zijn bij het begrijpen van wat instituties en media-vormgevers proberen te doen en vorm te geven, maar dat ze weinig laten zien van wat de bezoekers/luisteraars/kijkers ervan vinden of hoe zij 'de kerk' die zich zo presenteert opvatten. Hiervoor is het nodig om actief hun perspectief in het geheel te betrekken.

2.4.4 Kerk en corona: theologische implicaties met betrekking tot kerk en media

Naast de media- en format-keuzes rondom 'uitzenden' of 'verbinden', zoals in paragraaf 2.4.2 beschreven, heeft de coronacrisis ook in bredere theologische zin thema's en kwesties in beeld

---

[61] Hutchings, *Creating Church Online*, 209.

[62] idem 210.

[63] 'RSST emphasizes the independent agency of a religious community, describing a process in which religious practitioners rebuild technologies to conform to their history, values and core practices. Mediatization emphasizes the power of media, describing a process in which all institutions – including religion – are forced to adapt to the 'logic' of media in order to survive.' (Hutchings, Creating Church Online, 209 e.v.).

[64] Hutchings, *Creating Church Online,*. 215 e.v.

[65] Hutchings, *Creating Church Online* , 217-218.

gebracht. In *'Digital Ecclesiology. What if the Future of the Church is Digital…',* haar tweede online e-book van 2020, brengt Heidi Campbell een ruim overzicht van wetenschappelijke bijdragen bijeen die deze thema's identificeren en van betekenis proberen te voorzien voor de langere termijn. Veel van de bijdragen verkennen het begrip 'gemeenschap' of de 'aard van de kerk' en constateren dat zij onder invloed van de coronacrisis op nieuwe wijze oplichten in de theologie. Campbell vat de thema's als volgt samen[66]:

1. Voor velen was de corona-gedwongen verhuizing naar 'online' niet per se nieuw, voor heel veel anderen was het dat wel. Maar vooral: voor allen was de reden en de urgentie van deze verhuizing wel nieuw. En hoewel corona (bezoekers van) kerken dwong zich aan te passen naar 'online', is het feit van ingrijpend moeten aanpassen zeker niet nieuw. De kerk heeft zich door de eeuwen heen telkens aan moeten passen als gevolg van omgevingsfactoren, en politieke en sociale omstandigheden. Oorlogen, hongersnoden, religieuze onrust en vervolging hebben in de geschiedenis telkens kerken uitgedaagd zichzelf vorm te geven in onvoorstelbare en onvoorspelbare omstandigheden. Het meemaken van een crisis als deze is niet uniek, ook niet voor de kerk als kerk.
2. De noodgedwongen verhuizing naar 'online' heeft de discussie over het onderscheid tussen 'virtuele' kerk en 'reële' kerk in een nieuw daglicht gesteld. Nu er geen fysieke plaats van samenkomst meer was, bleek het essentieel om zaken 'elders' (virtueel) vorm te geven, én bleek dit van werkelijke betekenis te (kunnen) zijn. Kerken zouden, in de woorden van één van de auteurs uit de bundel, meer dan voorheen kunnen ontdekken dat er sprake is van een 'inextricable entanglement between spirit, dust and divine consciousness'[67] en zo hun weerstand tegen technologische vernieuwingen kunnen overwinnen.
3. Een kwestie die blijvend grote verschillen van opvatting oproept (met name tússen de verschillende kerkelijke denominaties), is de vraag of ook eucharistie/communie online (en dus virtueel) plaats kan vinden. Los van de algemeen-inhoudelijke oordelen hierover, is in alle ervaringen aan de hand hiervan een element opvallend boven komen drijven, namelijk het element van het al dan niet 'live' zijn van de virtuele communie, of andere heilige of performatieve daden.[68]
4. Prominente vraag in veel van de bijdragen aan de bundel is de vraag wat een digitale kerk (in welke vorm dan ook) tot een digitale 'gemeenschap' maakt. Hierin passeren veel aspecten de revue, maar gemene deler tussen de auteurs lijkt volgens Campbell te zijn dat 'de kerk' [is] 'truly just a community of believers who are not restricted to a time and place but instead are bonded together through their attentiveness and commitment to Christ.'[69] Dát een gemeenschap

[66] Campbell, Moving Towards a Digital Ecclesiology, 65 e.v.

[67] Ess, Charles, '"Beyond the Binary?" How Digital is "the Digital Church" in the Corona age? Analyticaal, Theological and Philosophical Considerations', in: Campbell, Heidi (ed.) *Digital Ecclesiology: A Global Conversation* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020, 45.

[68] Silva, Aline Amaro da, 'The Diverse Ways of being Church in the Digital Society and in Times of Pandemic', in: Campbell, Heidi (ed.) *Digital Ecclesiology: A Global Conversation* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020, 11.

[69] Campbell, Moving Towards a Digital Ecclesiology, 69. En in de woorden van Bala Musa: 'The worship of Jahweh is the essential characteristic of God's people. It is what marks the church as a community distinct from others.

daadwerkelijk 'verbonden' is, vloeit niet voort uit het gebruik van (in principe) interactieve media, maar vergt nieuwe theologische en praktische definities van kerk.[70]

5. De ervaringen brengen onvermijdelijk ook de vraag voor alle kerken hoe lang de ontwikkelde aanpassingen of innovaties moeten blijven bestaan. 'Terug naar het oude normaal?', of juist ook sommige zaken behouden en doorontwikkelen? Het gaat volgens Campbell kerkelijke beslissingen vergen die zullen tonen wat men in deze tijd werkelijk gelooft met betrekking tot het zijn van een kerkelijke gemeenschap – en als zodanig geven zij vorm aan de voortgaande ontwikkelingsgang van de kerk.[71]

2.4.5 Audio en/of video - en: wat is er digitaal aan audio?

In de Digital Ecclesiology worden digitale media vrijwel uitsluitend, en veelal ook zonder nadere reflectie, opgevat als audiovisuele media – dat wil zeggen: bestaande uit beeld en geluid samen. Dit is ook niet vreemd, gezien het feit dat de ontwikkeling van de digitale techniek zorgde voor een ongekende toename in mogelijkheden om juist beeld te maken en te delen. Waar televisie ten opzichte van radio een duur en complex medium was, was het juist de digitalisering ervan die explosieve mogelijkheden bood. Geluid, en zeker de keuze voor uitsluitend audio-producties, was niet afhankelijk van de ontwikkeling van digitale techniek om succesvol en toegankelijk te zijn.

Over het specifieke van audio is in de literatuur van media en religiestudies dan ook niet veel te vinden.[72] Voor zover er aandacht wordt besteed aan 'geluid', gaat het voornamelijk over (religieuze) muziek of over geluiden die bedoeld zijn om een verbinding met 'het heilige' of het transcendente tot stand te brengen.[73] Het specifieke van de perceptie van geluid, en de keuze om het zintuig van het gehoor te laten prevaleren, krijgt vrijwel geen expliciete aandacht in de literatuur.

Dat de case study die in deze scriptie centraal staat een audiopraktijk betreft, mag opmerkelijk heten en valt als praktijk geheel binnen het blikveld van de Digital Ecclesiology, maar zal dus juist op het specifieke audio-aspect niet sterk kunnen leunen op eerder onderzoek of theorieontwikkeling.

Tenslotte: de audio-uitzendingen van Radio Geertekerk verschijnen op het eerste gezicht wellicht niet als vooral 'digitaal', maar als 'audio'. Toch is ook hier het digitale element wel degelijk van invloed. De uitzendingen konden in deze vorm uitsluitend gemaakt en uitgezonden worden dankzij het internet en vallen als zodanig in de categorie 'online'. Het feit dat verreweg de meeste online uitingen video zijn, doet er niets aan af dat het ook audio kan zijn. Het maakt de vraag naar achterliggende overwegingen en waargenomen effecten des te interessanter. Wat kan er met digitale audio, maar wordt wellicht over het hoofd gezien door de dominantie van het (digitale) beeld?

Beyond that, believers experience the same things as non-believers, be it climate change, inflation, traffic, the pandemic, etc.' (Musa, Re-Imagining Place and Presence, 54.)

[70] Campbell, Moving Towards a Digital Ecclesiology, 71.

[71] Campbell, Moving Towards a Digital Ecclesiology, 70.

[72] iets dat door onderzoekster Rosalind Hackett verklaard wordt uit een westerse dominantie van het beeld sinds de moderniteit (Hackett, Rosalind I.J., 'Sound music and the study of religion', in: *Temenos, ; Nordic Journal of Comparative Religion,* Vol. 48 No. 1 (2012), 11–27).

[73] Marian Caulfield, Assistant Lecturer aan het University College Cork (Ierland) presenteerde op het IAHR World Congress, Erfurt, August 23-29, 2015 een paper onder de titel 'Acousmatic listening': Philosophical Investigations of Sound and Technology within the Study of Religions' - maar hierover niet gepubliceerd. Haar PhD onderzoek richt zich op 'lamentations' als wijze om transcendentie te bereiken door het (gezamenlijk) maken van geluid.

2.5 Conclusie en samenvatting; aandachtspunten voor dit onderzoek

In dit hoofdstuk zijn lijnen en inzichten vanuit de theorie bijeengebracht die kerk en media en hun onderlinge relatie plaatsen in ecclesiologisch perspectief. Uitgangspunt is gegeven in de stelling van Hoover dat media niet slechts opgevat moeten worden als vehikel voor een (kerkelijke) boodschap; maar dat religie en media 'praktijken' zijn die zich met elkaar vermengen, elkaar beïnvloeden en met elkaar botsen *terwijl* zij zich manifesteren. Tweede uitgangspunt is gegeven in de ecclesiologische modellen van Dulles, waarin 'gemeenschap' één van de functies is die een kerk vervult, opgevat als 'companionship of fellow travelers on the same journey'.

Uit de Digital Ecclesiology, zoals met name ontwikkeld door Heidi Campbell, zijn als kernpunten beschreven:

1. Achter keuzes voor bepaalde (vormen van) media-uitingen gaan al dan niet onopgemerkte veronderstellingen schuil over de identiteit van de kerk. (Campbell) Terugkerende kernvraag daarbij is de vraag of de kerk met/via media wil 'uitzenden' of wil 'verbinden' – gaat het om 'zenden' of om 'zijn'? Het vinden van publiek staat niet automatisch gelijk aan het zijn van een gemeenschap (Sbardelotto).
2. Onder de aanduiding 'Mediatized Religious Design' wordt benadrukt dat het online vormgeven van een kerkelijke activiteit onderhevig is aan een wederzijdse dynamische beïnvloeding tussen enerzijds de doelstellingen van de kerk/gemeenschap, en anderzijds de logica van het medium/de techniek. (Hutchings)
3. De coronacrisis heeft de kerk gedwongen tot het maken van ingrijpende keuzes in de eigen verschijningsvorm. Het meemaken van een dergelijke crisis is voor de kerk niet nieuw in de geschiedenis; de vragen en mogelijkheden die met deze crisis en de stand van de techniek gegeven zijn, zijn dat voor een deel wel. Met name rond het begrip van de kerk als 'gemeenschap' en de vraag welke elementen wel of niet (ook) langs digitale/virtuele weg tot stand kunnen komen, komen verschillende theologische implicaties aan de orde. (Campbell)
4. Bij 'online media' wordt meestal (als vanzelfsprekend) uitgegaan van audiovisuele media: beeld en geluid samen. Aandacht voor uitsluitend audio als medium is schaars. Dit maakt het onderzoek van een audio-praktijk interessant met het oog op de vraag of er wellicht specifieke '*affordances*'[74] aan te wijzen zijn van audio als ingezet medium.

[74] '*Affordances*': een lastig vertalen begrip. De term duidt op de kwaliteiten van een object die ons in staat stellen om er een actie mee uit te voeren. Hier: zijn er, met het oog op het oproepen van de ervaring van gemeenschap, kwaliteiten/effecten aan te wijzen die inherent zijn aan en/of uniek voor het medium van audio?

3 RADIO GEERTEKERK – ANALYSE VAN EEN AUDIO-PRAKTIJK

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk presenteer ik de resultaten van het empirisch onderzoek dat aan deze scriptie ten grondslag ligt. Het materiaal wordt in als volgt gepresenteerd: paragraaf 3.2 geeft de resultaten van de interviews met de makers weer. Paragraaf 3.3 schetst vervolgens de uitzendingen zelf. Vanuit de 'labels' van de makers is in het audio-materiaal gezocht naar concrete voorbeelden van vormen en momenten waarop het bedoelde tot uiting kwam. Een weergave van enkele voorbeelden hiervan is in paragraaf 3.3.2 opgenomen. Paragraaf 3.4 geeft het woord aan de luisteraars en beschrijft hun luisterervaringen en duidingen. Het hoofdstuk sluit af met een conclusie/samenvatting.

3.2 De makers

3.2.1 Interviews en topiclijst

Voor dit onderzoek werden alle vijf de makers geïnterviewd die bij de uitzendingen betrokken waren: de twee technisch/inhoudelijke 'trekkers' en de drie voorgangers/pastores. Hun onderlinge rolverdeling en –aanduiding was bij de uitzendingen maar ten dele 'scherp' te noemen – iets dat op verschillende manieren betekenisvol zal blijken.

De interviews zijn in willekeurige volgorde afgenomen, alle (wegens corona-maatregelen) telefonisch. Het gesprek vond plaats aan de hand van een topic-lijst, maar verliep als een vrij gesprek. De topic-lijst, die in de bijlage 3 is opgenomen, bevatte een aantal hoofdonderwerpen, die ieder voorzien waren van een reeks subvragen.

De hoofdonderwerpen betroffen:

A. ontstaan en ontwikkeling format van de uitzendingen
B. techniek en productie; medewerkers en rolverdeling
C. ervaringen gaandeweg; (duiding) audio en co-creatie
D. intenties/reacties
E. voortbordurend: wat zou nog meer kunnen?
F. algemeen beschouwend

Uit deze gesprekken kwamen gaandeweg duidelijke clusters van bevindingen naar voren. De clusters die zich ontwikkelden heb ik geordend als 'labels'. Doel van de analyse van interviews is niet geweest om te bepalen wat 'waar' was, maar om zoveel mogelijk perspectieven op de materie aan het woord te laten. De clustering die daarbij optrad, is richtinggevend voor de verdere analyse van en reflectie op de materie.

Niet alle inhoud van de interviews wordt hier dus weergegeven, maar uitsluitend die delen die zich 'clusterden' en leidend werden in de analyse en interpretatie van het materiaal.

Deze paragraaf vervolgt met opbrengst uit de interviews, gerangschikt in de labels zoals die uit het materiaal omhoog kwamen, gepresenteerd in min of meer toevallige volgorde. Waar nodig zijn door mij, om referenties te verduidelijken, aan de citaten enkele opmerkingen toegevoegd. Deze zijn weergegeven tussen vierkante haken.

3.2.2 Interviews geordend in 'labels'

3.2.2.1 idee & opzet: Liturgie en ontmoeten

Op de vraag met welk idee zij de uitzendingen hebben gemaakt, antwoordden alle vijf de makers (zowel voorgangers als presentatoren) dat het een zeer bewuste keuze is geweest om geen standaard kerkdienst uit te zenden, maar een andersoortige uitzending. Het belangrijkste doel was om, zo beschrijven alle makers, gezien de coronabeperkingen, verbinding en ontmoeting als gemeente mogelijk te maken, om zo bemoediging en inspiratie te delen. Liturgie zou daar zeker onderdeel van uitmaken, maar het koffiedrinken na de dienst was minstens zo belangrijk:

> *'We wilden een liturgisch onderdeel sowieso, en ook een 'radio'-onderdeel dat samen kan vallen of een verbinding kan vormen met het koffie drinken na de dienst. Iets vertrouwds van de liturgie zoals je die in de kerk beleeft (een formeel aspect) en een meer informeel aspect wat na de dienst met het koffiedrinken is. Dat wilden we in een mooie vorm samenvoegen in het medium van radio.' (M1)*

> *'We wilden (…) iets aanbieden. Men mist niet zozeer een preek – die is (excusé) vervangbaar….) Wat niet vervangbaar is, is de ontmoeting. Corona, alles was nieuw, niemand wist wat 'lock down' in ging houden. We wilden mensen aan het woord laten, een actieve vorm, interactie.' (M2)*

> *'Overweging en gebeden in het kader zetten van waar iedereen mee bezig was in de gemeente. '(M1)*

> *'Het streven was: de verbinding gaande houden, de boel bij elkaar houden. Dat mensen iets van elkaar kunnen vernemen. Gewoon dat we er zijn, dat we er met z'n allen zijn. Ook in het besef hoe bijzonder dat eigenlijk is. We hadden ons geen van allen gerealiseerd hoe zeer je eraan hecht om op zondagmorgen (of je er nu met een blij gemoed heen gaat of niet) (…) bij elkaar te komen, handen te schudden bij het eind van de dienst.' (M4)*

3.2.2.2 audio/video

De keuze voor audio kende technische overwegingen (ervaring en techniek waren voor audio voor handen voor video niet) – maar werd ook geschraagd door inhoudelijke overwegingen:

> *'Radio als concept kennen de mensen goed, als een medium waarin interactie kan zijn. Als je nu naar radio 3 luistert, dan kun je bellen of sms-sen om iets te winnen of in de uitzending te zijn. Dat is iets dat bij beeld helemaal niet aan de orde is. Daar zeggen ze niet: heeft u ook een mening, bel dan even.' Door voor radio te kiezen konden we aansluiten bij de logica en de verwachting van in kunnen bellen.' (M2)*

Het had ook directe gevolgen voor de vorm van wat er geboden werd:

> *'Binnen radio móesten we zoeken naar nieuwe vormen. Met een camera kun je een gewone kerkdienst houden.' (M2)*

> *'We moesten een hele nieuwe liturgie verzinnen.(…) Radio: stilte kan niet, bij video kan dat wel, dan breng je even iets in beeld.'(M4)*

> *'Audio leidt tot een andere vorm van vertellen.'(M1)*

> *'Omdat je niets ziet, nodigt dat heel erg uit om uit te gaan leggen, om woorden te geven aan dingen.'(M2)*

3.2.2.3 interactief

Een belangrijk element om ontmoeting tot stand te brengen was de keuze om interactiviteit met de luisteraars te stimuleren. Luisteraars werden uitgenodigd om te reageren, middels telefoon of email en

konden live in de uitzending komen. Ook namen de programmamakers het initiatief om (tevoren afgesproken) mensen live in de uitzending te bellen en aan het woord te laten.

> *'We hebben mensen van te voren ook gebeld en gevraagd, divers in leeftijden. Zo wilden we mensen ook een opstapje geven, die later uit zichzelf zouden willen bellen: dan hebben ze al een verhaal gehoord. Dat kan helpen hun eigen verhaal te delen, als iemand voor jou het ook al gedaan heeft.' (M1)*

Het format werd op dit punt al snel aangepast, aan de hand van de ervaringen die werden opgedaan. Het aantal inbellers nam af, maar werd ook actief beperkt, en voor het overige vooral tot ná het liturgische deel van de uitzending gereserveerd:

> *'De gesprekjes hebben we al gauw gedempt, want het werd veel te lang allemaal' (M4)*

> *'We zijn minder gesprekjes gaan doen, omdat we ons realiseerden dat er verschillende types luisteraars zijn: interne gemeenteleden die het gezellig vinden om iedereen te horen, maar je hebt ook mensen die daar helemaal niks mee hebben, die gewoon naar een meditatief iets willen luisteren. Dus het format werd: eerst dienst, daarna informeel. (M5)*

> *'Gesprekjes in de uitzendingen namen af. Dat is een kunst die je moet beheersen en daar waren we niet goed genoeg voor toegerust. Te lang, te weinig sprankelend. Het is al gauw niet meer interessant voor de loslopende luisteraar.' (M5)*

3.2.2.4 live

De uitzendingen van Radio Geertekerk waren live-uitzendingen, een bewuste keuze. Eigen ervaringen van de makers speelden daarin een grote rol:

> *'Het was een bewuste keuze om live te gaan. Mooi toch, zondag 10.30 uur, dat mensen dan mee kunnen doen, voorbeden sturen of bellen.' (M1)*

> *'Als je naar iets live zit te luisteren, dat je weet dat op dát moment mensen aan het praten zijn en dat als je een berichtje stuurt dat het dan misschien zo meteen wordt voorgelezen, dat is toch iets anders.(…) Omdat het maar op één moment beschikbaar is, ga je het in je agenda schrijven en luisteren. Als het altijd beschikbaar is, is de kans gek genoeg groter dat je het nooit gaat luisteren.' (M2)*

> *'Dat je op het moment zelf voelde en besefte dat je in contact stond met 100 mensen of meer, die misschien wel reikhalzend uitkeken naar deze dienst en ervoor waren gaan zitten. Dat gaf een extra lading.' (M3)*

> *'Of het live of niet live is: ik zie de mensen niet, en dat is het grootste gemis. Maar: live bouw je iets op. Je zet een soort lijn uit, je kan niet stoppen. Dat geeft een soort scherpte. ' (M5)*

3.2.2.5 techniek en rollen

De makers ervaarden op verschillende manieren hoe de techniek van dit soort uitzending van invloed was op het proces en het inhoudelijk resultaat ervan. 'Techniek': zowel de hardware (omgang met apparatuur en verbindingen) als de software (onderlinge werkwijze en samenwerking). Beide liepen ook door elkaar heen:

> *'De techniek liep er steeds een beetje doorheen. je bent met iets liturgisch bezig, iets 'hoogs' en dan ben je toch ook steeds met de techniek bezig. Daarom was het fijn dat we de eerste uitzending met*

informeel begonnen. Er luisterden veel meer mensen dan we verwacht hadden dus dat kon mijn internet helemaal niet aan.'(M1)

'Het heeft zich vanzelf ontwikkeld. Ik heb wel technische aanwijzingen gegeven, soundcheck, microfoontechniek, koptelefoon, alles goed ingeregeld enkele dagen tevoren.(…) Wij loodsten de predikanten erdoor heen zodat zij zich op de inhoud konden richten.' (M1)

'Ik had een dienstbare rol, de hele techniek, deels producer, deels presentator. (…) wat ik deed… voorganger op z'n gemak stellen, bellers opnemen en klaarzetten voor uitzending, kleine interviewtjes, aankondigingen. Het was een vloeibaar geheel dat iedereen deed. Je had wel bepaalde vaste rollen, maar je sprong in wanneer dat nodig was.'(M1)

'Ik kon inschuiven in iets dat technisch al helemaal in orde was. Ik kon me richten op de inhoud, dankbaar voor de assistentie, microfoon aanschaf. Technische ondersteuning was heel belangrijk.' (M3)

'Dankzij A. en M. kon het. Heel lekker, dat je weet dat er mensen zijn die dat technisch kunnen.' (M5)

3.2.2.6 pionieren/makersplezier

De makers benoemen op verschillende manieren de betekenis die het had dat ze aan het pionieren waren: improviseren, het plezier van het samen iets nieuws tot stand brengen. Daar doorheen speelt iets dat misschien 'makersplezier' genoemd kan worden: het verschijnsel dat zij, tijdens de uitzending, achter de schermen onderling contact met elkaar hadden. In dat contact werden problemen opgelost, acute keuzes besproken, maar ook werden er grappen gemaakt, er ontstonden running gags.

'Heel veel plezier aan gehad! We moesten heel snel heel hard heel veel leren. Dat het allemaal kon! Pionieren, het had iets romantisch – tegen de verdrukking in. We gaan iets uitvinden, iets nieuws doen en we gaan er iets moois van maken.'(M4)

'Iedereen was uit z'n gewone doen. Het was ook daarom een proeftuin. Je laat een ritme los.'(M5)

'Achter de schermen hebben we enorm gelachen. Ik mis het wel! De interactie met de predikanten en met elkaar.' (M1)

'De uitzending draaide op de chemie van ons drieën. We hebben de hele zaterdagmiddag zitten oefenen, we hebben ons kapot gelachen' (M3)

'En als de muziek speelde, konden wij even contact hebben: hoeveel luisteraars hebben we, gaat 'ie allemaal goed (en dan hoop je maar dat alle kanalen dicht staan…)'(M3)

'Wij zaten ook alle drie op onze eigen plek. En dan tussendoor contact, dat is ook heel komisch. Dat wisten [de luisteraars] allemaal niet, en maar bang zijn dat de verkeerde schuiven openstaan… is allemaal helemaal niet liturgisch natuurlijk…'(M5)

3.2.2.7 liturgie/de techniek van het voorgaan

De predikanten benoemen een specifieke ervaring rond de 'techniek van het voorgaan': de liturgische onderdelen die in de uitzendingen een plek kregen, hadden een bijzonder karakter of deden, bij gebrek aan de fysieke en ruimtelijke component, in elk geval een ander beroep op de 'performance' van de voorganger:

'Je hoefde van alles niet. Er viel een gebed uit. Geen muziekkeuze. De concentratie was op één gebed en de preek, en interviewtjes met mensen.'(M4)

'In een radiodienst zit er niks meer tussen, tussen jou en de luisteraar. In een [gewone] kerkdienst zit er nog een heleboel tussen: het lichaam, de ruimte van de kerk, de sferen daarvan (dat kan mee of tegenwerken). Het kan ook iets hebben om zo direct in iemands oor te zitten, zal ik maar zeggen. Dat bedoel ik met die intimiteit. Er is geen afstand, die je in een kerkdienst wel makkelijk kan nemen.'(M3)

'Het medium radio doet iets. Er zit een soort huiselijkheid in. (…) Dan voelt het potsierlijk om hele liturgische dingen te doen.'(M5)

'Die hele [fysieke] choreografie hoefde nu niet. In een gewone dienst, en zeker in een bijzondere dienst, ben je veel meer (ook) regisseur. Allemaal details die je heel erg bezig kunnen houden. Die choreografie heb je in een radiodienst niet. Dat is heerlijk.'(M3)

'Je moet het kleiner houden, je hoeft niet de hele kerk tot achterin te bespreken – dus dat doet iets met je stemgebruik en je bent meer in gesprek met mensen. Je bent in gesprek met iemand aan de andere kant van de tafel. (…) De toon van je gesprek wordt anders. Minder verkondigend, meer in gesprek met.'(M4)

'Minder liturgie. We hebben gezegd: we kunnen het oude niet doen nu. Dat moeten we loslaten, het moet korter. Proeftuin. Minder vaste teksten, minder liturgische teksten. Laag kerkelijke vrijzinnig protestantse liturgie werd het. Terwijl [het gebouw van] de Geertekerk wel vraagt om meer liturgie. Dat was er nu niet.' (M5)

3.2.2.8 muziek

Muziek speelde een belangrijke rol tijdens de uitzendingen. De muziekkeuze tijdens de uitzending werd, na overleg met de predikant over het thema, verzorgd door de cantor-organist, die daarbij een breder repertoire benutte dan gebruikelijk tijdens de kerkdiensten in de Geertekerk. Een half uur voorafgaand aan de live-uitzending werd ook muziek uitgezonden, dit werd samengesteld door de andere presentator. Na afloop van het formele gedeelte van de uitzending volgde nog een klein half uur napraten, inbellen, verzoeknummers.

En: vanaf de eerste uitzending was er een tune/jingle, speciaal voor deze uitzendingen gemaakt (met gebruikmaking van al bestaande fragmenten):

'Muziek vooraf: daar koos ik een opbouw voor: Bach cantate, Taizé, klassiek, Taizé, een paar liederen van Oosterhuis. Een andere keus dan de cantor gedaan zou hebben. En na de dienst waren de luisteraars aan de beurt qua muziekkeuze.'(M1)

'Ik heb gekozen voor goeie muziek, maar niet luisteren naar de liedjes die we anders zouden hebben gezongen – dat is niet geschikt voor de radio.' (M2)

'En de muziekkeuze lag ook ineens open. M kon niet zelf spelen, hij koos van alles uit, verfrissend om niet aan die kerkmuziek vast te zitten.'(M3)

'De verbinding tussen radio maken en liturgie maken vond ik grappig, ook als dat een beetje door elkaar heen liep. Die tune was wel een radio-element dat je er dan inbouwt. Ook het volpraten van een intro, heel erg grappig. Dat je aan de ene kant echt liturgie aan het maken bent maar aan de andere kant ook op de radio aspecten let.'(M1)

3.2.3 Beantwoording subvraag 1: Welke intenties hadden de makers van de audiodiensten?

Uit de interviews komt een heldere basisintentie van de makers naar voren (zie 3.2.2.1): met de uitzendingen wilden zij op de zondagochtend verbinding en ontmoeting mogelijk te maken voor de gemeente, en een moment van bezinning en inspiratie bieden. De zondagochtendbijeenkomst in de

kerk werd als het ware 'verhuisd naar de radio', waarbij ontmoeting en verbinding prioriteit hadden. Het was uitdrukkelijk niet de bedoeling om uitsluitend liturgie tot stand te brengen.

Ook duiden de makers concrete vormgevingsintenties aan, in de vorm van de keuze voor interactiviteit, live uitwisseling met luisteraars, liturgische vormgeving en muziekkeuze (zie 3.2.2.2 e.v.) Deze elementen ontwikkelden zich door de tijd: niet alleen op actieve inzet door de makers, maar ook doordat de makers gaandeweg de vormmogelijkheden van het medium leerden kennen en benutten. Het (audio)medium bleek verrassende vormmogelijkheden te hebben die door hen intentioneel werden benut: de 'intimiteit' van het feit van audio, de taakverdeling tussen verschillende 'presentatoren' en de onvermijdelijkheid van improvisatie die gegeven is met een live-uitzending. In hun reflectie op de uitzendingen geven alle makers aan dat het medium zo zelf een rol speelde in de formatontwikkeling en dat de wijze waarop zij hier gebruik van maakten, deel was van de intentie.

3.3 De uitzendingen

3.3.1 Observatieschema

Het audiomateriaal van de drie geselecteerde uitzendingen heb ik, bij wijze van 'zakelijke' analyse, beluisterd aan de hand van het observatieschema in figuur 1. Doel van deze analyse was om grip te krijgen op de aard van de onderdelen van de uitzending, en het materiaal toegankelijk te maken voor nadere duiding en analyse, aan de hand van de bevindingen die uit de interviews naar voren zouden komen.

In de analyse heb ik geen kwantitatieve criteria gebruikt: het tellen van de prevalentie van bepaalde elementen, of het meten van de onderlinge verhoudingen in tijdsduur tussen elementen levert met het oog op de onderzoeksvraag geen enkel inhoudelijk overtuigend oordeel of constatering op. Tijdsaanduidingen heb ik uitsluitend genoteerd om observaties in het materiaal te kunnen lokaliseren.

Observatieschema

per geïdentificeerd tijdblok:		
observatie	**categorie**	**specificatie**
aanvang/einde	tijdsduur	
wat is er te horen	muziek, jingle, gesproken woord, etc.	
indien gesproken woord:		
wie hoor je	welke perso(o)n(en)	één van de makers en/of anders?
hoe word gesproken	monoloog/dialoog/anders	
waarover wordt gesproken	aanduiding inhoud	
uiteindelijk typeren:		
(traditioneel) liturgisch?	komt dit element ook voor in de gebruikelijke zondagochtend-bijeenkomsten? ja/nee	

figuur 1

De uitgewerkte observatieschema's van de drie uitzendingen heb ik vervolgens, aan de hand van de labels zoals die uit de interviews met de makers naar voren kwamen, doorzocht naar voorbeelden van vormen of momenten waarin het bedoelde tot uiting kwam.

3.3.2 Voorbeelden per label

Ter beantwoording van de tweede subvraag ('hoe kregen de intenties van de makers vorm in de uitzendingen?') ben ik aan de hand van de labels uit de interviews met de makers terug gegaan naar het audio-materiaal om momenten en voorbeelden te zoeken van dat wat onder de labels naar voren gebracht werd. In deze paragraaf worden per label één of meerdere gelokaliseerde[75] voorbeelden beschreven. Het overzicht is geenszins uitputtend, maar geeft wel een aanduiding van de concrete audio-technische realisatie van de intenties.

3.3.2.1 idee &opzet: Liturgie en ontmoeten

In de opbouw van het programma werden elementen van ontmoeting en van liturgie verwerkt. Presentatoren benoemden meerdere malen per uitzending de mogelijkheid van inbellen, er werd gerefereerd aan het koffiedrinken, er werden telkens luisteraars in de uitzending gebracht.

> *'in deze uitzending zijn elementen uit de gewone dienst vermengd met elementen die meer doen denken aan het koffiedrinken na de dienst. U kunt reageren op radio@geertekerk.nl of bellen naar 030-.....05'* *(2203 43'20')*

> *'Beste mensen, we zijn aan het laatste deel van onze dienst gekomen, traditiegetrouw het moment in de dienst waarin we dingen delen. De bloemen, collecte. En we willen dit ook een plaats maken om te delen. We zullen een aantal mensen bellen uit onze gemeente om ze te vragen hoe zij deze tijd dragen. Het is ook het meest spannende element in de dienst moet ik zeggen, want nu wordt er heel snel geschakeld. En als het goed is heb ik T. aan de telefoon... ja!'* *(2903 1.08'01')*

3.3.2.2 audio/video

De vorm van een audio-uitzending maakte het nodig om sommige dingen meer (beeldend) te beschrijven en te introduceren. Het aansteken van de kaars werd tot een uitnodiging dat thuis ook te doen, bellers werd gevraagd te beschrijven 'hoe ze erbij zaten'.

> *'Ik steek hier een kaars aan, en dat kun je bij jou thuis ook doen'* *(2203 45'27')*

> *'Zitten jullie nu samen rond de tafel? Hoe moet ik me dat voorstellen? - We zaten rond de tafel te kleuren en te kleien terwijl we naar jullie luisterden. Met P., C. en J.* *(0504 1.25'00')*

3.3.2.3 interactief

Veel ruimte was er voor gesprekjes met luisteraars (korter, langer, soms gedeeltelijk voorgeproduceerd). Ook werd er ingegaan op reacties die per mail of per app binnenkwamen.

> *'Ik krijg hier een appje binnen van A. met een foto van haar hulphond. De hond lag lekker te pitten maar zit nu rechtop, omdat ze de klokken van de Geertekerk hoort. Dat is toch bijzonder.'* *(2203 56'45')*

> *'Wij gaan wat mensen bellen die al hebben laten weten dat ze graag wat willen vertellen. Mocht u ook wat willen laten weten: bel! mail!'* *(0504 1.36'45')*

[75] ieder voorbeeld is gelokaliseerd in de opnames. Dit is tussen haakjes weergegeven: datum, en tijdsmoment in de opname in minuten' en seconden" aanduiding)

3.3.2.4 live

Alle (acht) radio-uitzendingen waren live en zijn in hun totaliteit dus voorbeeld van het live-aspect. Dat leverde soms ook technische problemen op, die ter plekke opgelost moesten worden.

> *'Sorry luisteraars, het zit even niet mee met de verbindingen. Ik stel voor dat we nog even naar de kerkklokken luisteren…'* *(2203 56'00')*

3.3.2.5 techniek en rollen

De techniek was op verschillende manieren van invloed op de uitzending. Het onderling schakelen en oplossen ervan maakte daar ook deel van uit en bepaalde mee wat er gebeurde. Ook ontstond er zo een functie als 'presentator', die met name door Arend werd vervuld (als spil tussen techniek en regie).

> *'We gaan nu over naar de dienst van het woord. Inbellen kan later weer, op telefoonnummer 030 -…..05, ook terug te vinden op de website, misschien heeft u een voorbede, kan ook per mail. Maar eerst muziek, ik geef het woord aan Maarten'* *(2203 1.21'.37')*

> *Regie schakelt naar voorganger, die appje van luisteraar voorleest over hoe ze erbij zit: op een meditatiekussen op zolder: 'We blijven hangen tussen alle hick ups door.'* *(2203 15'26')*

> *'Het is inmiddels 12.15 uur geworden dus ik denk dat we de uitzending gaan besluiten, is dat een goed idee?' – 'Ja, ja' – 'We hadden 119 streams, het is voor een gewone zondagmorgen een goede opkomst geweest, ik wil iedereen daar heel hartelijke voor bedanken.'* *(2903 2.08'30')*

3.3.2.6 pionieren/makersplezier

Ook in de uitzendingen was het plezier dat de makers (achter de schermen) hadden bij tijd en wijle bespeurbaar. Openlijk werd dit getoond en gedeeld aan het eind van de laatste uitzending, op 14 juni. Aan het slot werd toen een compilatie van 'bloopers' uitgezonden: 5 minuten aaneengemonteerde fragmenten van daadwerkelijke bloopers, maar ook komische opeenvolgingen van zinsneden en geluiden, waarin ook de draak werd gestoken met verschillende liturgische momenten. De compilatie maakte deel uit van een langer durend dankbetoon aan Arend, de radiomaker/technicus die volgens de andere makers 'alles mogelijk had gemaakt.'

> *(luisteraar, zeer enthousiast:) 'Ik vind het héél goed, héél fantastisch. Prachtig initiatief, dat het vanuit drie huizen komt, en…'* *(2203 1.15'15')*

3.3.2.7 liturgie/de techniek van het voorgaan

In alle drie de uitzendingen was de liturgie anders dan in een gebruikelijke kerkdienst. De voorgangers ervoeren allen bijzonderheden in 'de techniek van het voorgaan'. Niet alleen werd het liturgische stramien ingekort (zoals aangeduid in paragraaf 3.2.2.7), maar 'audio' leidde ook tot andere vormen en/of andere teksten. Een voorbeeld hiervan is de wijze van aanspreken van de luisteraar:

> *'We zouden kunnen bidden, of in elk geval verwoorden wat ons bezig houdt. Ik doe het pratend met God, dat vind ik best een hele mooie vorm daarvoor.'* *(2203 1.51'13')*

> *'Laten we samen bidden- misschien is het thuis niet zo rustig als wanneer je in de Geertekerk zou zitten, of misschien juist rustiger, en stiller dan je lief is. Maar nu dan samen met alle anderen die meeluisteren: inkeren zo goed en zo kwaad als het gaat – '* *(0504 36'24')*

3.3.2.8 muziek

De muziekkeuze was van grote invloed op de uitzendingen. Normaal gesproken klinkt in Geertekerkdiensten alleen live muziek; nu kwam alle muziek van CD of internet. Het repertoire was

ineens heel veel groter, en Maarten koos ervoor om vanaf de eerste uitzending ook veel muziek met andere stijl te laten horen. Jazz, pop, filmmuziek, afgewisseld met klassieke kerkmuziek.

> *Maarten introduceert de muziek; 'I've got plenty of nothing' uit Porgy en Bess. Hij parafraseert vast ism het thema van de rijke jongeling en legt uit wat dit lied ermee doet. Geeft aan dat (voorganger) Marthe voor na de lezing Nina Simone koos, soortgelijk. Besluit dan met: 'Benieuwd wat Marthe hier in de preek nog aan toe te voegen heeft.'* *(2903 38'45')*

3.3.3 Beantwoording subvraag 2: Hoe kregen de intenties vorm in de uitzendingen?

Van alle intenties die de makers aangegeven hebben, zowel de basisintentie als de vormgevingsintenties, zijn concrete voorbeelden te vinden in het audiomateriaal. Op basis van de analyse van de uitzendingen kan subvraag 2 als volgt beantwoord worden: de basisintentie tot ontmoeting en verbinding kreeg vorm door live audio-uitzendingen tot stand te brengen waarin veel aandacht was voor ontmoeting en gelegenheid tot inbellen. De audio-eigen vormmogelijkheden, zoals aangeduid in de verschillende 'labels', werden intentioneel benut.

In deze paragraaf is een selectie weergegeven van voorbeelden die in de uitzendingen aan te wijzen zijn. Opvallend is dat veel labels of intenties langs verschillende weg terug te vinden zijn, en/of dat op sommige fragmenten een veelheid van labels tegelijkertijd van toepassing kan zijn. Geconstateerd kan worden dat de vormtechnische (on)mogelijkheden van het medium een gelaagde, en soms onvermoede vorm van invloed hebben gehad op wat tot stand kwam.

3.4 De luisteraars

3.4.1 Interviews en topiclijst

In het kader van dit onderzoek heb ik zeven luisteraars individueel geïnterviewd. Twee van de zeven interviews vonden live plaats, de andere zijn telefonisch gehouden. Bij de keuze van gesprekspartners is getracht zoveel mogelijk diversiteit in te brengen: verdeling man/vrouw, verschillende leeftijdsgroepen, wonend in Utrecht of daarbuiten, langer of korter betrokken bij de Geertekerk, meer of minder 'trouw' kerkdienstbezoeker. Zie voor het overzicht bijlage 1.

Het gesprek vond plaats aan de hand van een topic-lijst, maar verliep als een vrij gesprek. De topic-lijst, die in de bijlage 3 is opgenomen, bevatte een aantal hoofdonderwerpen, die ieder voorzien waren van een reeks subvragen. Zie hiervoor de bijlage.

De hoofdonderwerpen betroffen:

A. Algemeen: situatie, algemene indruk
B. Praktisch: hoe, waar, wanneer luisteren? Met wie? Technische omstandigheden?
C. Inhoudelijk: motivatie om te luisteren
D. Beleving: 'kerkdienst', muziek, rituelen
E. Overig: video, andere diensten?

Uit deze gesprekken kwamen gaandeweg duidelijke clusters van bevindingen voort, die ik thematisch geordend heb tot 'labels'. Binnen die thema's liet niet alles zich herleiden tot gedeelde indrukken, en zo bleven er dus ook particuliere verschillen van beleving en duiding, die niettemin wel onder een bepaald thema te vatten waren. De 'labels' betreffen dus: aspecten die in de gesprekken oplichtten als noemers waaronder de luisteraars kenmerkende ervaringen verwoordden.

De keuze voor het aantal van zeven geïnterviewden is ingegeven door de aard en omvang van deze scriptie. Het is niet te zeggen of bij een uitgebreidere selectie van gesprekspartners nog meer of andere labels tevoorschijn zouden zijn gekomen. Wel is het zo dat op de meest centrale labels er in onderzoeksmatige zin 'verzadiging' is opgetreden: de beschrijving van zaken werd verrijkt of nader geïllustreerd, maar de interviews leverden na verloop van tijd geen wezenlijk nieuwe elementen meer op.

Deze paragraaf vervolgt met opbrengst uit de interviews, gerangschikt in de labels zoals die uit het materiaal omhoog kwamen, gepresenteerd in min of meer toevallige volgorde. Waar nodig zijn door mij, om referenties te verduidelijken, aan de citaten enkele opmerkingen toegevoegd. Deze zijn weergegeven tussen vierkante haken.

3.4.2 Interviews geordend in 'labels'

3.4.2.1 reden om te luisteren: verbinding en inspiratie

Alle luisteraars geven aan dat zij met plezier en veel waardering naar de uitzendingen geluisterd hebben – en dat zij daarin ook zeer trouw waren: verreweg de meesten hebben vrijwel alle (twaalf) uitzendingen in het voorjaar van 2020 beluisterd. Belangrijkste reden die zij vermelden voor het luisteren naar de uitzendingen, is de behoefte aan verbinding, inspiratie en bezinning.

> *'Het was de lock down – en ik mis het ontmoeten zo. De kerk zet je op een andere golflengte.' (L2)*

> *'Kerk is de gemeenschap! En dat merkte ik nu heel erg, ik mis toch wel wat!'(L2)*

> *'Je mist een stukje verbinding, je zoekt inspiratie om zo'n tijd door te komen.'(L7)*

> *'Voor mij is dat dan toch uiteindelijk de gemeenschap. Dus dat je met elkaar iets beleeft, in die verbinding met elkaar. Radio Geertekerk: dan heb ik toch het gevoel dat ik in verbinding sta met de mensen die ik ken, of eigenlijk nog niet ken maar die op dat moment wel met het zelfde bezig zijn. Dat is kerk voor mij, de gemeenschap en dat je met elkaar in verbinding staat.'(L7)*

> *'Gemeenschap ervaar je natuurlijk meer als je er echt bent, online is een beetje surrogaat, maar ik vind toch dat het geweldig goed gedaan wordt en toch, het helpt echt! Ik ben er blij mee dat het er zo is, en dat het steeds beter functioneert.'(L6)*

3.4.2.2 audio – experimentele uitzendingen

De radio-uitzendingen werden over het algemeen als leuk, verrassend ervaren. Luisteraars gaven aan plezier te hebben beleefd aan het experimentele karakter ervan, terwijl natuurlijk niet iedereen elk element hetzelfde beoordeelde.

> *'Het leuke is: ik zit hier, jij zit daar en we hebben contact. En je ziet elkaar niet. Van A. [presentator] heb ik geen idee hoe hij eruit ziet. En daar ga je over fantaseren. Dat is het geinige van radio.' (L1)*

> *'[ik heb] genóten van alle kunst- en vliegwerk, alle momenten dat het faliekant misliep. De manier waarop A en M en de voorganger met elkaar sparden en probeerden de zaak draaiend te houden – dat vond ik fantastisch!' (L4)*

> *'Positieve indruk, gezelligheid. Pionieren was niet erg, bracht leuke energie.' (L5)*

> *'De interactie tussen de mensen (de drie) - het kreeg daardoor een heel erg los, en geïmproviseerd karakter, ik vond dat heel leuk en het heeft me niet gestoord. Terwijl in een gewone kerkdienst stoort het me sneller als er iets mis gaat in de regie.'(L4)*

'Problemen - en de manier waarop [de presentatoren] ermee omgaan, ze opvangen… Ze hadden er ook echt plezier in, denk ik, en dat kreeg je ook gewoon mee. Dan hoeft het niet zo strak, dan mag het ook wel een beetje kneuterig. Het enthousiasme dat er dan ook in zit.' (L5)

over het specifieke van uitsluitend audio werd onder andere het volgende gezegd:

'Bij radio ben je puur gefocust op wat je hoort, de muziek, wat er gezegd wordt – op de een of andere manier verhoogt dat de concentratiegraad.'(L4)

'met radio wordt er meer een beroep gedaan op je verbeelding. Dat geeft voor mij een meerwaarde aan het luisteren naar diensten dan naar het kijken naar diensten. Het prikkelt de verbeelding en je luistert geconcentreerder naar wat er en hoe het gezegd wordt.'(L4)

'De verbeelding stimuleer je meer met geluid alleen.'(L5)

'Ik zet eerder audio op dan video.'(L7)

3.4.2.3 inbellen en participatie

De mogelijkheid om 'in te bellen' is een belangrijk kenmerk geweest van de uitzendingen. Men kon bellen met reacties, of om verzoeknummers aan te vragen.[76] De luisteraars die geïnterviewd zijn geven aan dat dit van grote invloed is geweest op de beleving van de uitzendingen: het was een vorm om meer van anderen te horen, en vormde in zekere zin een vervanging voor het koffiedrinken na de kerkdienst. Maar er waren ook kanttekeningen bij; niet iedereen vindt alles altijd even interessant.

'De vondst van radio Geertekerk vond ik geweldig want [alle kerken] gingen [video] streamen. Vooral dat inbellen, dat mensen gebeld werden, gewoon om te vragen hoe het ging met ze, hoe is het met het project waar je mee bezig bent…'(L3)

'Ik vond het ook heel leuk, want zo lang loop ik nog niet rond in de Geertekerk, dat ik ook op die manier mensen leerde kennen, al was het maar dat je hun verhalen hoorde: dat je denkt óh, dat speelt óók in de kerk, dat wist ik niet.'(L7)

'Die inbellers - dat interesseerde me niet altijd even sterk – maar dat hield me er niet van af, ik stoorde me er niet aan. Het had ook z'n charme, zeker in die fase.'(L5)

'Als poging om mensen te betrekken heel goed – maar ik had niet altijd behoefte aan de verhalen van anderen…' (L6)

'Het einde van de uitzending met inbellen was heel leuk, maar vergt ook professionaliteit met mensen afkappen, sturen. (…) Kwaliteiten waarvan het niet gezegd is dat een dominee die ook heeft/kan…'(L1)

'Ik heb één keer mail gestuurd, ik dacht laat ik dat doen. (…) Er werd zo om reacties gevraagd, en dan denk ik daar toch over na, en ik dacht: ik kan best een ervaring delen' (L5)

'Die dienst […], met de gesprekjes met mensen in de zorg die vertelden wat daar leefde. Dat vond ik dan toch wel heel bijzonder, dat je denkt: 'hé dat zijn dus mensen die eigenlijk heel dicht bij mij staan, of die in dezelfde gemeenschap rond lopen'.'(L7)

'Die verzoeknummers van [..] dat was heel leuk! Maakte het smeuïg!'(L2)

[76] één gemeentelid heeft vanaf de eerste uitzending elke keer een verzoeknummer ingediend. Dit werd al gauw de vaste uitsmijter van de uitzendingen: 'het verzoeknummer van GJ.'

3.4.2.4 live beluisteren

De meeste luisteraars gaven aan telkens (of zo veel mogelijk) live naar de uitzendingen geluisterd te hebben. Als meerwaarde boven later terugluisteren wordt geformuleerd:

> *'Audiodiensten: samenkomst, verbinding, iedereen zit in hetzelfde schuitje. Stilstaan en bezinning, waar zitten we nu eigenlijk met z'n allen. Ik vond het fijn om op dat vaste moment ergens naar te kunnen luisteren. En het idee dat je op dat moment met meer mensen samen ergens naar luistert, ook nog wel prettig. Dat live is wel fijn. Dat geeft iets meer.' (L5)*

> *'De live 'ontmoeting' moet plaatsvinden. Ik wil naar een kerkdienst op een andere manier luisteren [dan naar een ander programma] . Want een kerkdienst is voor mij een bepaald moment.' (L1)*

> *'Wij wilden op dezelfde zondag luisteren. Dat is gevoelsmatig, dat is toch de dag dat je de rust hebt om daarnaar te luisteren, dat je niet met andere dingen bezig bent, dat je daar echt tijd voor maakt.'(L7)*

> *'Terugluisteren? Dan is het al geweest en heb ik geen zin meer om het nog 'es terug te luisteren.' (L3)*

> *'We luisterden elke zondag, zelfs een keer onderweg- in de auto haha!'(L3)*

> *'De stille wetenschap op de achtergrond van het luisteren: dat je 'weet' wie er ook (zouden kunnen) zitten te luisteren. Dat realiseer je je niet bewust, maar speelt zeker een rol.'(L4)*

de manier waaróp luisteraars naar de uitzendingen luisterden, loopt uiteen.

Sommige luisteraars geven aan dat ze ook vaste gewoontes hadden bij het luisteren; voor anderen was dat niet aan de orde.

> *'We maakten er een ritueel van. Het tekent de zondag. We zetten een kaarsje neer, dat steken we dan aan en dan gaan we ons installeren. Daarna kopje koffie. We proberen de sfeer er zo in te houden.'(L2)*

> *'De computer is onze plek van de zondag geworden.'(L2)*

> *'In het begin ga je er echt voor zitten. Op een gegeven moment ga je ondertussen planten water geven. En ik dacht is het fout? Ik weet het niet.'(L1)*

> *Ik stak thuis geen kaars aan – dat zou er potsierlijk uitzien, met mijn huisgenoten om me heen die niet meedoen. Dat heb ik achterwege gelaten.' (L4)*

> *'Ik stak een kaars aan – beetje gek misschien. Maar dat deed ik wel. Het gevoel dat even de sfeer van de kerk even bij jou binnen in huis treedt. Dat vond ik een prettig idee. Je kunt de sfeer ook naar je toe halen en eigenlijk is dat ook wel een grote waarde – in je huis.'(L5)*

> *'Ik luisterde samen, mijn buren nodigden me uit. Dan zitten we er echt voor, kaars aan. In m'n eentje zou ik dat niet zo doen, waarschijnlijk.'(L6)*

> *'Toen ik samen met iemand luisterde, stak ik weer een kaars af. Als je met elkaar zit, ga je rituelen in stand houden. Je hebt elkaar nodig om rituelen in stand te houden. In je eentje doe je dat toch minder snel.'(L1)*

> *'We luisterden samen, gingen samen zitten met een kopje thee d'r bij.'(L7)*

3.4.2.5 vergelijkingen met video

Ten tijde van de interviews waren de uitzendingen van Radio Geertekerk al verleden tijd. Sinds de zomer van 2020 is de Geertekerk videostreams van de vieringen gaan uitzenden, aanvankelijk met een

beperkt aantal gemeenteleden (fysiek aanwezig) in de dienst; later zonder gemeenteleden. De geïnterviewden maakten allen spontaan vergelijkingen met de manier waarop ze deze uitzendingen ervaren, waarbij verschillende factoren tegelijk een rol spelen:

> *'Nu met beeld is het natuurlijk nog veel leuker. Dat je de mensen ziet, vind ik toch wel belangrijk. Je 'ontvangt' wel iets minder van het luisteren, want het kijken leidt af ('oh, dat is W. die het vandaag doet'; hé, je ziet de benen van N.')' (L2)*

> *'Het lijkt wel of zo gauw daar mensen zitten, dat het moeilijk is om die verbinding te hebben. Misschien heb je met alleen audio meer verbinding dan met audio en video. Voor mij is dat zo. (…) 'Ook voor de luisteraars thuis'- een verschrikkelijke uitdrukking vind ik dat!'(L1)*

> *'Met streaming ben ik toch sneller afgeleid. We zijn beeldmensen, en we zijn gewend aan snelle beelden. En zo'n voorganger, die zie je dan een kwartier, tja.'(L4)*

> *'Nu zitten we in een hele andere fase. Prettig dat we weer terug bij 'oud' zijn. Belangrijk nu te zorgen dat het geluid goed is, stabiel beeld. Zoals het normaal ook gaat, dat vind ik nu heel prettig. Toch weer het oude waar je naar terug grijpt.'(L5)*

> *'Ik heb niet de behoefte om heel veel mensen te zien in beeld - behalve degene die spreekt. Ik ben heel erg gericht op de inhoud. Het mag niet storend zijn, dan zou ik liever alleen geluid hebben.'(L5)*

> *'Nu met de video[-diensten] steek ik steeds minder een kaars aan.'(L5)*

de beleving van het kerkgebouw speelt ook een rol:

> *'Voorkeur toch wel voor video: want dan zie je de beelden van de kerk zelf. Het kerkgebouw is natuurlijk prachtig. Dat helpt ook mee met het wekelijkse rustmoment, dat dat in zo'n gebouw zit, dat helpt zeker mee.'(L3)*

> *'Met video kun je in de kerk kijken, je hebt het beeld dat je hebt als je in de kerk zit. Maar het mag niet afleidend zijn, niet te veel switchen met beelden.'(L5)*

> *'Het gevoel van boven jezelf uitgetild worden, is sterker als je zelf in het gebouw bent. Er is een extra gevoel van nabijheid als je het gebouw ziet en de voorganger.'(L6)*

3.4.2.6 kerkdienst

In de interviews kwamen verschillende duidingen of beschrijving naar voren wat een kerkdienst is of moet zijn. Respondenten schetsten hiermee veelal hun redenen om te luisteren naar de uitzending.

> *'Ik ben niet van de meditatie, dat zoek ik niet. Wat zoek ik dan wel? Het sámen, eh ja, het samenzijn? Het samen geloven in wat je bindt eh ja…'(L3)*

> *'Wat je meemaakt in zo'n kerkdienst – voor mij is het al heel belangrijk dat ik een rustpunt heb. Ik heb een drukke baan.'(L3)*

> *'Lezingen en preek zijn 't belangrijkst. Fijn om dat binnen te laten komen. Napraten hoeft niet wat mij betreft.'(L5)*

> *'Het belangrijkst in een kerkdienst is toch dat gezamenlijke. Het gezamenlijk zingen. En ik luister graag naar de overdenking.'(L2)*

> *'Kerkdienst is een heilig spel. Je wordt in een bepaalde sfeer gebracht in het begin en daar wil je de komende 3 kwartier even inblijven. Dus een heilig spel moet gehandhaafd blijven. De radiodiensten*

hadden niet zoveel het karakter van een heilig spel, omdat er zoveel gerommel tussen door kwam om het zo maar even te noemen - en toch vond ik dat wel weer grappig. Ik heb dus blijkbaar op een heel andere manier die radiodiensten ervaren dat wanneer het live zou zijn geweest.'(L4)

'De hele kerkdienst is één groot doen alsof hè. Dat vind ik ook één van leuke aspecten, aantrekkelijke dingen aan kerkgang en geloofsbeleving überhaupt – dat je gewoon doet alsof. Het spelelement, - we stellen ons nu even voor dat het aansteken van de kaars een andere betekenis heeft dan wanneer ik het thuis, achteloos doe.'(L4)

3.4.3 Beantwoording subvraag 3: Hoe hebben de luisteraars de uitzendingen ervaren?

Alle luisteraars geven aan de uitzendingen ervaren te hebben als (onvermoede) mogelijkheid tot het ervaren van onderlinge verbinding en ontmoeting, én als mogelijkheid om iets als de zondagochtenddienst bij te wonen. In het gemis van de mogelijkheid om fysiek bij elkaar te komen brachten de uitzendingen toch een manier om gemeenschap-zijn te beleven.

Het specifieke van de verschillende kenmerken ('labels') die door de makers genoemd werden is herkenbaar in wat de luisteraars aangeven, waarbij de beoordeling ervan niet voor iedereen identiek is. De aandacht voor gesprekjes met luisteraars werd bijvoorbeeld niet door iedereen in gelijke mate gewaardeerd, en persoonlijke voorkeuren spelen natuurlijk ook een rol.

Ook kwamen uit de gesprekken met de luisteraars nieuwe 'labels' op: onderwerpen die door hen specifiek genoemd of ingevuld werden. Op het punt van beleving spreken luisteraars zeer specifiek over de effecten van het 'thuis' luisteren en ervaren van de uitzending – 'thuis' als in tegenstelling tot in het kerkgebouw. Ook komt de vergelijking met video nadrukkelijke naar voren, en ook daar lopen de persoonlijke ervaringen (natuurlijk) uiteen.

Op het punt van de ervaring en duiding van 'gemeenschap' (als zodanig, niet per se verbonden aan de audio/digitale weg, maar wel naar aanleiding van de ervaring van het belang ervan via de radiodiensten) zijn door de luisteraars veel specifieke uitspraken gedaan. Deze zijn niet in de selectie in dit hoofdstuk opgenomen, maar komen aan de orde in het volgende hoofdstuk, waarin juist de beschouwing van (de ervaring van) gemeenschap langs audio/digitale weg centraal staat.

4 GEMEENSCHAP LANGS AUDIO/DIGITALE WEG; TUSSENSTAND EN NADERE OBSERVATIES

4.1 Inleiding

Na het theoretisch kader in hoofdstuk 2 en de presentatie van de resultaten van het onderzoek in hoofdstuk 3, keert dit hoofdstuk terug naar de onderzoeksvraag. Het eerste deel daarvan is inmiddels te beantwoorden (zie paragraaf 4.2).

4.2 Tussenstand: beantwoording eerste deel onderzoeksvraag

De vraagstelling waarmee het materiaal onderzocht is, luidt: 'Hoe werd de ervaring van gemeenschap opgeroepen in de audiodiensten van Radio Geertekerk tijdens de eerste golf van de coronacrisis; en' Het eerste deel van de hoofdvraag is uiteen gelegd in drie subvragen:

- welke intenties hadden de makers van/met de audiodiensten?
- hoe kreeg dat vorm in de audio-uitzendingen?
- hoe hebben de luisteraars dit/de audiodiensten ervaren?

In het vorige hoofdstuk zijn de resultaten van het onderzoek gepresenteerd. Naar aanleiding van de daar geformuleerde beantwoording van de drie subvragen zijn de volgende constateringen te doen:

1. de makers hadden de uitdrukkelijke intentie om gemeenschap mogelijk te maken: 'ontmoeting', 'verbinding'.
2. dat kreeg vorm in een specifiek format/concept van de audio-uitzendingen, met als hoofdvorm de presentatie door drie personen (waaronder de voorganger), veel aandacht voor interactiviteit en een aangepast liturgisch format.
3. luisteraars geven aan 'gemeenschap' ervaren te hebben, vaak tot hun verrassing en op onvermoede wijze.

De casus laat zien:

a) dat het kán, 'gemeenschap' oproepen en ervaren langs audio/digitale weg;
b) en dat het effect heeft om expliciet daar op in te zetten door te kiezen voor een format waarin ruimte is voor interactiviteit

Het gekozen format is op te vatten als een voorbeeld van wat Campbell 'translation'[77] noemt: een aangepast liturgisch stramien, vervat in een programmastructuur met eigen kenmerkende elementen. Op grond van de interviews met makers en luisteraars komen twee nadere observaties naar voren, die interessant zijn in het licht van de Digital Ecclesiology. Dit betreft zowel een media-gerelateerde observatie als een ecclesiologisch-gerelateerde observatie:

a) in het onderzoek is aanwijsbaar geworden dat met de inzet van format en medium (audio) specifieke vormtaal-elementen optraden die in zichzelf effect hadden op de ervaring van gemeenschap;

[77] zie Campbell, paragraaf 2.4.2 van deze scriptie

b) voor zowel makers als luisteraars bleek het fenomeen van ‘gemeenschap’ en het beleven ervan veel belangrijker te zijn dan zij zich voorheen gerealiseerd hadden (zo lichtte het tenminste op ten tijde van corona).

In het volgende hoofdstuk zullen deze beide observaties uitgebreid aandacht krijgen, als we terugkeren naar de in hoofdstuk 2 gepresenteerde inzichten vanuit de Digital Ecclesiology. Hoofdstuk 5 zal aan de hand daarvan het tweede deel van de onderzoeksvraag beantwoorden: welke bijdrage kan vanuit de reflectie op de casus van Radio Geertekerk geleverd worden aan het denken over gemeenschap in de digitale ecclesiologie?

5 NIET OM TE ZENDEN MAAR OM TE ZIJN - REFLECTIES OP DE ERVARING VAN GEMEENSCHAP LANGS AUDIO/DIGITALE WEG

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de inzichten van de Digital Ecclesiology betrokken op de audio-uitzendingen die de Geertekerk realiseerde in het voorjaar van 2020. In Hoofdstuk 2 zijn, tegen de achtergrond van de stelling van Hoover met betrekking tot de relatie van religie en media[78] en de ecclesiologische modellen van Dulles[79], vier kernpunten gepresenteerd, die ik hier integraal aanhaal:

1. Achter keuzes voor bepaalde (vormen van) media-uitingen gaan al dan niet onopgemerkte veronderstellingen schuil over de identiteit van de kerk. (Campbell) Terugkerende kernvraag daarbij is of de kerk met/via media wil 'uitzenden' of wil 'verbinden' – gaat het om 'zenden' of om 'zijn'? Het vinden van publiek staat niet automatisch gelijk aan het zijn van een gemeenschap (Sbardelotto).
2. Onder de aanduiding 'Mediatized Religious Design' wordt door Hutchings benadrukt dat het online vormgeven van een kerkelijke activiteit onderhevig is aan een wederzijdse dynamische beïnvloeding tussen enerzijds de doelstellingen van de kerk/gemeenschap, en anderzijds de logica van het medium/de techniek.
3. De coronacrisis heeft de kerk gedwongen tot het maken van ingrijpende keuzes in de eigen verschijningsvorm. Het meemaken van een dergelijke crisis is voor de kerk niet nieuw in de geschiedenis; de vragen en mogelijkheden die met deze crisis en de stand van de techniek gegeven zijn, zijn dat voor een deel wel. Met name rond het begrip van de kerk als 'gemeenschap' en de vraag welke elementen wel of niet (ook) langs digitale/virtuele weg tot stand kunnen komen, komen verschillende theologische implicaties aan de orde. (Campbell)
4. Bij 'online media' wordt meestal (als vanzelfsprekend) uitgegaan van audiovisuele media: beeld en geluid samen. Aandacht voor uitsluitend audio als medium is schaars. Dit maakt het onderzoek van een audiopraktijk interessant met het oog op de vraag of er wellicht specifieke 'affordances' aan te wijzen zijn van audio als ingezet medium.

In de komende paragrafen zal de audiopraktijk van Radio Geertekerk nader worden beschouwd en geduid aan de hand van bovengenoemde punten, maar in een andere volgorde gepresenteerd. Punt 1 en punt 3 komen aan de orde in paragraaf 5.4; punt 2 in paragraaf 5.2; en punt 4 in paragraaf 5.3. De gekozen volgorde begint bij het concrete programmaformat van de uitzendingen en zal van daaruit gaandeweg uitzoomen naar algemenere ecclesiologische constateringen en uitspraken. Tot slot zal samengevat worden welke bijdrage vanuit dit onderzoek gedaan kan worden aan de Digital Ecclesiology ten tijde en naar aanleiding van de coronacrisis.

[78] De stelling van Hoover: 'religie en media zijn twee praktijken die zich vermengen en met elkaar botsen terwijl zij zich manifesteren in de culturele ervaring van 'het publiek' - zie paragraaf 2.2 van deze scriptie.
[79] Dulles, *Models of the Church*, 7-25. Zie paragraaf 2.3.2 van deze scriptie.

5.2 SST: Radio Geertekerk als voorbeeld van MRD

In de totstandkoming van het format van de uitzendingen van Radio Geertekerk worden elementen uit de werking van 'Social Shaping of Technology' goed zichtbaar. Hoewel het crisiskarakter van de omstandigheden alleen een zeer ad hoc besluitvormingsproces mogelijk maakte, zijn daarin een aantal elementen of fasen uit het 'Mediatized Religious Design'-model (MRD) zoals Hutchings dat formuleert, aan te wijzen.

Ten eerste, zeer basaal, het feit van de keuze voor het maken van audio-uitzendingen: deze keuze werd immers geheel ingegeven door de beschikbaarheid van de techniek en het erbij benodigde vakmanschap.[80] Hiermee had het medium zelf een sterke invloed op hoe de Geertekerk zich als kerk in de coronacrisis vormgaf. De keuze voor dit medium betekende bovendien dat er plotseling (twee) nieuwe personen een sterke stem en zeggenschap (letterlijk) kregen in de vormgeving van het kerkelijk leven op de zondagochtend, omdat zij het benodigde vakmanschap beheersten en als samensteller, coach en presentator optraden.

Ten tweede is te constateren dat de ontwikkeling van het programmaformat zelf, hoewel niet op destijds rechtstreeks gedocumenteerde wijze, aansluit bij wat betrokkenen beschouwden als de geschiedenis en kernwaarden van de Geertekerk.[81] Het werken aan 'gemeenschap' neemt daar een centrale plaats bij in.[82]

Ten derde is waar te nemen hoe de gemaakte keuzes gaandeweg werden beïnvloed door de wisselwerking met het publiek[83]; terwijl ook gesteld kan worden dat voor het publiek juist de wisselwerking met het medium en het format aanleiding kon zijn zich te uiten over inhoud, vorm en doel van niet alleen de uitzendingen, maar ook het kerk-zijn als zodanig (zie hierover ook paragraaf 5.4). De fase van gezamenlijke framing en debat[84], zoals door Hutchings benoemd, liep zo door alle stadia van de praktijk mee. De uitzendingen waren zo in zekere zin te beschouwen als vehikel en resultaat tegelijk van de zoektocht naar hoe kerk te zijn in deze omstandigheden. Het is precies deze wederzijdse dynamische wisselwerking tussen doelstelling, vormgeving en medium waar Hutchings op wijst in zijn model van de MRD.

5.3 Audio: eigen vormtaal draagt bij aan ervaring gemeenschap

In de bevindingen van zowel makers als luisteraars komt duidelijk naar voren dat de ervaring van 'gemeenschap' intentioneel aanwezig was en ook zo herkend werd. Zeer voor de hand liggend en effectief element hierin was natuurlijk het bieden van gelegenheid tot inbellen en reageren, langs allerlei weg (telefoon, email of app). Daarnaast zijn er echter ook andere, meer indirecte, elementen aan te wijzen, die van invloed bleken op de totstandkoming van 'gemeenschap'. Deze min of meer 'audio/media-inherente' elementen zijn deels overlappend, en grijpen allen op elkaar in. Naast de *inhoud* van wat er (in gesprekjes bijvoorbeeld) expliciet gedeeld werd, zijn er concreet vormtechnische

[80] Zie stap van MRD: media logica
[81] Zie stap 1 en 2 van MRD: geschiedenis en precedent; gemeenschapswaarden en -praktijken
[82] zie Bijlage 4, Introductie Geertekerk
[83] Zie stap 3 van MRD: publiekswaarden en -praktijken
[84] Zie stap 6 van MRD

mogelijkheden (of zelfs eisen) van het medium, die *in zichzelf*, veelal onverwacht of tot verrassing van betrokkenen, bijdroegen aan een ervaring van 'gemeenschap'. De meest in het oog springende van deze aspecten laten zich als volgt aanduiden:

inbellen	→ interactiviteit (meerstemmigheid)
live	→ delen van tijd
audio	→ enkelvoudigheid, intimiteit
presentator-rol	→ genodigd worden, mediatie luisteraar en inhoud
allen thuis	→ gelijkwaardigheid (groep als collectief, gedeelde ervaringen)

5.3.1 Inbellen

De interactiviteit die door de gelegenheid tot inbellen tot stand kwam, droeg in hoge mate bij aan de beleefde verbinding en gemeenschap. Naast de letterlijke meerstemmigheid die dit teweeg bracht[85], is het ook te karakteriseren als een inhoudelijke meerstemmigheid, omdat de bijdrages van de 'inbellers' inhoudelijk in principe onvoorspelbaar waren, en er dus onderwerpen of bevindingen ter sprake gebracht konden worden die geen van de makers voorzien had.

'Inbellen' is te zien als een vormtaal die vooral voorbehouden is aan audio, vanwege de technische omstandigheden.[86] De overgang van de zondagochtendbijeenkomst naar het medium van de radio-uitzending bood zo onverwachte nieuwe kansen en ervaringen van gemeenschap. Iemand zei na afloop van de eerste *uitzending: 'Ik heb meer van anderen gehoord dan normaal!'*

Deze tweeledige meerstemmigheid kan gezien worden als een voorbeeld, weliswaar op microniveau, van hoe bij gebruikmaking van (digitale) media een deel van de zeggenschap in een gemeenschap kan verschuiven.[87] Dit wil niet zeggen dat een dergelijke meerstemmigheid alleen via audio-digitale weg tot stand komt; wel dat dat medium en (de) daar geëigende formats daar zelf aanleiding toe geven.

5.3.2 Live

Tweede, zeer invloedrijk aspect met het oog op het ervaren van 'gemeenschap', blijkt het feit dat de uitzendingen *live* waren. In het gemis van het samenkomen in eenzelfde *ruimte* (de kerk) werd het audio-digitaal samenkomen in dezelfde *tijd* van grote betekenis. Weten dat 'de anderen' nu ook luisteren, was voor zowel makers als luisteraars een belangrijke ervaring en schiep verbondenheid. De ervaring van niet alleen te zijn, het moment te delen met anderen, was van grote betekenis. In het delen van het live-aspect van dit format speelden bovendien twee aspecten tegelijkertijd: enerzijds mee te maken hoe er iets tot stand komt, en anderzijds weten er zelf, net als de anderen, ook actief

---

[85] In de uitzending klonken ook andere stemmen dan die van het team van drie dat elke uitzending verzorgde, en voor elke luisteraar was het een verrassing welke stemmen er deze keer aanwezig zouden zijn.

[86] Waar in theorie 'inbellen' in een beeld-uitzending ook mogelijk is, vergt dit voorzieningen in regie en beeldtechniek die voor het medium audio niet nodig zijn. Inmiddels is gedurende de ruim een jaar durende coronacrisis op veel plekken ervaring opgedaan met een interactief medium als 'Zoom', maar dit stelt weer andere eisen aan de apparatuur van ontvangers/deelnemers. (digitale) audio is als medium zowel in productie als ontvangst, het eenvoudigst.

[87] Zie: Cloete, Anita, 'The Church is Moving On(line)', in: Campbell, Heidi (ed.) *Digital Ecclesiology: A Global Conversation*. Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020, 27-31.

aan bij te kunnen dragen.[88] Er was sprake van een proces van co-creatie, letterlijk en ter plekke, zoals de uitzending zich ontvouwde.

Belangrijk is te constateren dat het live-aspect in dit format dus niet alleen luisteraars een kans biedt tot iets, maar dat het ook een beroep doet op de luisteraar: een beroep op aanwezigheid, op de bereidheid er nu te zijn. In de uitzendingen klonk niet alleen met regelmaat een expliciete oproep om te reageren, maar het live-karakter van de uitzendingen zelf droeg een impliciet appèl op aanwezigheid in zich.[89]

5.3.3 Audio

Opvallend is dat veel luisteraars rapporteerden dat het audiokarakter van de uitzendingen voor hen bijdroeg aan de concentratie, en (zo) aan de beleefde intimiteit. Luisteraars geven aan dat het enkelvoudige van audio (dus het ontbreken van beeld) hen meer tot de eigen verbeelding bracht, meer tot innerlijke concentratie. Niet afgeleid door beeld, kon er desgewenst ook met de ogen dicht geluisterd worden.[90], [91]

Door het audiokarakter van de uitzendingen moest het 'gebrek' aan beeld gecompenseerd worden. Er werden andere geluiden gezocht en ingezet, (het afstrijken van een lucifer, de kerkklokken). Er werd toelichting gegeven bij situaties, mensen werden uitgenodigd te beschrijven hoe ze erbij zaten, wáár ze precies waren. In deze audiotaal werden dingen expliciet gemaakt die anders impliciet zouden blijven, omdat het beeld ze wel weer zou geven. Door er nu actief geluid/taal bij te moeten vinden, werd er meer of anders gedeeld, kwam er meer 'beleving' en duiding van het aangeduide aan de orde en ontstond er een explicietere uitwisseling op onderwerpen of omstandigheden die anders onbenoemd zouden kunnen blijven.

5.3.4 Presentator-rol

Een belangrijke bron van verbinding en ervaring van gemeenschap is te traceren in de door het format noodzakelijke rol van de presentator/presentatoren. Door niet een standaard kerkdienst uit te zenden maar te kiezen voor een live format van afwisselende elementen waarin ook ruimte was voor inbellen, was het noodzakelijk een presentator in de uitzending een rol te laten spelen. Bij Radio Geertekerk werd die rol in een samenspel/wisselwerking tussen twee personen vormgegeven, waarbij nu de één een introducerende of regisserende rol vervulde, en dan weer de ander. Beiden traden ook op als muzieksamensteller, en gaven daar hun toelichting bij.

---

[88] Het aspect van het 'gewaardeerd worden om deelname/bijdrage' wordt ook benoemd door Campbell, zie paragraaf 2.4.2 van deze scriptie.

[89] Interessante parallel die van hier uit getrokken kan worden, is die met een concept uit het denken van Abraham Heschel, waar hij de sabbath beschrijft als 'een kathedraal in de tijd'. Het gezamenlijk tot stand brengen van een vorm, een sfeer, vergt aanwezigheid in de tijd, vergt 'communie'. 'The Jewish contribution to the idea of love is the conception of love of the Sabbath, the love of a day, of spirit in the form of time.' Spirit in the form of time': het live-delen van een moment als performatieve daad. Zie: Heschel, A.J. *The Sabbath*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1951/2005, 13.

[90] wat niet wil zeggen dat (sommigen van) de geïnterviewden niet ook voordelen zagen in (video)beeld. Genoemde specifieke aspecten van audio werden echter zeker als positief gelabeld.

[91] Eén van de geïnterviewde makers (M3) reflecteerde op de ervaren waarde van het audio-karakter door zich af te vragen hoe zich dit verhoudt tot de veelvuldige oproep tot 'horen' in de bijbel – verwijzend naar het 'Hoor Israel' als een dragend begrip in het Oude Testament.

Met de rol van presentator was er in de uitzending een aanspreekpunt/anker[92] voor de luisteraars. Het was niet een voortdurend enkelvoudig luisteren naar een spreker/voorganger, maar een complexer netwerk van stemmen en verbindingen. Bovendien was overduidelijk dat de liturgisch voorganger in technische zin volkomen afhankelijk was van het technisch/regisserende koppel. De luisteraar bevond zich minstens in verbinding met drie (en vaak vier) personen in de uitzending, waarvan bovendien duidelijk was dat ook zij in onderlinge relaties stonden. Er was een complex en gelaagd verband van stemmen en personen gaande – in zichzelf daarmee al een blijk van 'gemeenschap' - een verband waarvan de luisteraar, alleen al door te luisteren, deel uitmaakte en waarin hij of zij bovendien *any moment* zelf actief een rol zou kunnen spelen: door te bellen en zich bij de presentator te melden, de eigen stem te laten horen.

Ook op het gebied van de inhoud ontstond er door de rol van presentatoren een extra laag van verbinding en uitwisseling. Waar zij onderwerpen of personen introduceerden, toelichting gaven en met anderen in gesprek gingen, vervulden zij een rol in de mediatie tussen de luisteraar en de inhoud. Ook zo ontstond (letterlijke en inhoudelijke) meerstemmigheid, en verbinding met meer dan één visie of duiding.[93]

5.3.5 (allen) thuis

De uitzendingen werden door de luisteraars ieder (thuis) in hun eigen privé-situatie beluisterd. Iedereen zat wat dat betreft in hetzelfde schuitje; en dat gold ook voor de makers. In elke uitzending werd nadrukkelijk genoemd dat Arend thuis in zijn woonplaats N. zat, Maarten in zijn woonplaats M. en de dienstdoende voorganger ook thuis in de eigen woonplaats. Hun onderlinge connectie verschilde niet wezenlijk van de wijze waarop de luisteraar verbonden was met de uitzending.

Voor de luisteraars betekende dit dat er niet één plek 'elders' was waar zij zich mee zouden moeten verbinden, er was niet ergens een klein samenzijn dat uitgezonden werd. Alle betrokkenen zaten thuis, er was alleen maar een netwerk van geluid dat tot stand kwam doordat allen, makers incluis, er vanuit hun eigen plek aan deelnamen. Er was geen sprake van iets/ergens waar de luisteraar niet bij was, er was alleen maar een *soundscape* die zich afspeelt in ieders eigen hoofd, waar ieder de eigen beelden of associaties bij kon maken.

Daarbij leidde dit 'thuis' beleven ook tot het gerapporteerde effect dat de beleving die gecreëerd werd, bleef nazinderen in de eigen ruimte, het eigen thuis. Zoals iemand omschreef: *'het gevoel dat de sfeer van de kerk even bij jou in huis treedt. Dat heeft heel veel meerwaarde, die sereniteit in je huis. En: de kaars die je tijdens de uitzending aanstak, steek je vanavond misschien weer aan en herinnert je dan aan nu, dit moment, deze verbinding.' (L5)* Waar de (te) ervaren gemeenschap/verbinding zich niet door samenkomst in het gebouw van de kerk liet realiseren, blijkt een onvermoede omkering mogelijk: het doordringen[94] van de eigen locatie (thuis) met de ervaring van samenkomst.

---

[92] ook te ervaren als 'gastheer' of 'host'

[93] Opnieuw een voorbeeld van hoe media ruimte kan geven aan andere stemmen om een podium te nemen; zie ook Hutchings*:* This creates opportunities for new communicators with media talent and resources to gain attention and challenge more established authorities." (Hutchings, *Creating Church Online,* 210.)

[94] als het ware in een proces van permeatie

5.3.6 Gemene deler

De hierboven beschreven vijf aspecten zijn te duiden als 'medium/format-inherente aspecten' waarvan gesteld kan worden dat zij een constituerend effect hebben op de totstandkoming en/of ervaring van gemeenschap. Het zijn samenhangende elementen, die onderling op elkaar ingrijpen. Kernpunten zijn: live aanwezigheid/ontmoeting in de tijd; een zekere gelijkwaardigheid en expliciete meerstemmigheid; en de wetenschap dat ieder ter plekke actief kan bijdragen; en de mediërende aanwezigheid van presentatoren.

Met name het aspect van de mogelijkheid van 'inbellen' en van de (mede daardoor noodzakelijke) rol van presentator, lijken bij uitstek deel te zijn van het eigene van audio-vormtaal en zijn dus op te vatten als de 'affordances' van audio.

5.4 (Uit)zenden of verbinden: de keuze van een kerk

5.4.1 Gemeenschap ten tijde van corona

Campbell benadrukt in haar werk het feit dat achter veel media-inzet door kerken veelal onopgemerkte identiteitsopvattingen schuil gaan. In de analyse van Radio Geertekerk is op dit punt een heldere constatering te doen, namelijk dat er juist sprake was van een zeer uitgesproken identiteitsopvatting: voorop stond het begrip van de kerk als gemeenschap. Van hieruit werden de keuzes gemaakt, en vormgeving en uitwerking ervan kregen vervolgens vorm door de wisselwerking met het medium zelf en de mogelijkheden die dat bood. De keuze voor 'uitzenden' of 'verbinden' was een heldere.

Hóe die verbinding tot stand kwam, ervaren werd en vorm kreeg, is in het voorgaande langs verschillende lijnen onderzocht en beschreven. Als belangrijkste ervaring doemt op het feit van de intermenselijke verbinding *an sich* : de ervaring deel te zijn van een groter geheel, een grotere groep - live, in gelijkwaardigheid en gelijkgestemdheid en met de mogelijkheid tot actieve deelname.[95]

Daarnaast is ook te constateren dat deze situatie, en het extra licht dat nu scheen op de ervaring van gemeenschap (of juist het gemis daarvan), leidde tot uitgebreidere reflectie op het fenomeen van verbinding en het beleven van gemeenschap; ook met betrekking tot 'vroeger' en de betekenis die de zondagochtendbijeenkomst pre-corona kennelijk had.[96] Veel van de geïnterviewden toonden zich min of meer verrast door de mate van het gemis dat ze bij zichzelf constateerden, en de betekenis die het beleven van gemeenschap kennelijk voor hen had – iets waarvan zij zich tevoren niet op die manier bewust waren geweest.[97]

---

[95] Overigens spelen de corona-ervaringen zelf natuurlijk een belangrijke rol; zij zijn in dit verband geen neutrale omstandigheidsfactoren te noemen. De noodzaak tot *'social distancing'* doordrong het hele leven en legde feitelijk àlle gewone sociale contacten stil. De behoefte aan het beleven van gemeenschap werd zo wellicht voor het eerst (zo sterk) opgemerkt, maar bovendien ook versterkt door de omstandigheden.

[96] – waarbij het lastig bleek om het fenomeen direct goed te vatten. In alle gevoerde gesprekken klonk op enig moment een gelijk soort verzuchting; ongeveer in de trend van: 'ja, wat is dat eigenlijk dat we daar zitten te doen, normaal gesproken op zondagochtend?'

[97] te duiden als voorbeeld van het principe *'You don't know what you've got till it's gone...'*

Nu geconstateerd is dat voor Radio Geertekerk een bewuste identiteitskeuze is gemaakt, die ook als zodanig herkend werd, is het relevant te bezien welke inhoud of betekenisgeving er aan het begrip 'gemeenschap' gegeven werd.

5.4.2 Begrip van gemeenschap – de zondagochtendbijeenkomst offline en online

Zoals in hoofdstuk 2 beschreven, kent het begrip 'gemeenschap' in de kerk verschillende lagen en duidingen. Ook wordt het in het spraakgebruik vaak dooreen gebruikt met de begrippen 'kerk', 'gemeente' of zelfs 'kerkdienst'. Bedoeld is dan de samenkomst van de gemeente.

Precies aangeven welk begrip er met het woord aangeduid wordt, is vaak lastig, omdat alle betekenissen meeklinken in het woord elkaar ook mee-kleuren. In het onderzoek naar de ervaring van gemeenschap in de uitzendingen van Radio Geertekerk is het niet anders. Alle respondenten noemden het begrip spontaan – maar vaak wel met een zekere aarzeling. Deze aarzeling had enerzijds te maken met onzekerheid over hoe het begrip te omschrijven, maar duidde soms ook op iets als 'gêne' over het feit dat de behoefte aan 'gemeenschap' kennelijk van belang was.[98]

Al met al zijn er in de interviews allerlei omschrijvingen gegeven van het begrip gemeenschap, van de beleving of de betekenis ervan. De beschrijving strekte zich vaak ook uit tot de gebruikelijke zondagochtendbijeenkomsten.[99] Onderstaande bloemlezing van citaten put uit de interviews van makers, predikanten en luisteraars:

> *'Wat doen we op de zondagochtend? We zitten samen te zijn. En we roepen God erbij. We zitten geestverwant te zijn, met eenzelfde haakje in het leven. Thuiskomen onder gelijkgestemden. Want vrijzinnig zijn en spreken is helemaal niet vanzelfsprekend.' (M4)*
>
> *'Als je samen bent, en je bent aandachtig aanwezig en je zit niet al te 'dicht', er is ontvankelijkheid, dan hélp je elkaar. Dan geef je elkaar iets dat je in je eentje niet zou kunnen geven. […] Veel mensen die kerkgang opzoeken, zoeken onbewust dat ook: die grotere dragende kracht in de gemeenschap van aandacht. De gift van je eigen aanwezigheid aan je gemeenschap. Je komt hier niet alleen voor jezelf.' (M3)*
>
> *'Ik voel me hier onvoorwaardelijk welkom. Het gaat verder dan een vrienden, kennissenkring, sportclub. Je bent op het niveau van familie: dat je met al je gekkigheden wordt geaccepteerd.' (L1)*
>
> *'Prettige aspecten van de dienst: dat het elke zondag is, dat het al zo lang bestaat – dat geeft vertrouwen (meer dan losstaande cursussen die je zelf moet zoeken, die zijn meer in de waan van de dag). Teruggrijpen naar de bijbelverhalen haalt je uit de waan van de dag, de hype van deze tijd.'(L5)*
>
> *'Het stuk ontmoeten is zo ongelooflijk belangrijk. Dat je met andere mensen in gesprek gaat, Het gevoel: ergens horen we bij elkaar. En daardoor voel ik me ook sterker, voel ik me geborgen in de maatschappij. Daardoor weet ik gewoon: ik ben een mens tussen alle mensen.*

[98] deze 'gêne' bleek uit de toon waarop het woord werd uitgesproken, als ook het verontschuldigend gebruik van het woordje 'toch': 'ik mis dan toch de gemeenschap…'

[99] deze term gebruik ik in de scriptie om te benadrukken dat het niet alleen om de formele liturgie gaat, maar om de gehele samenkomst van gemeenteleden – vanaf 'deur open' tot 'deur weer achter de laatste op slot'.

Dat is een heel basaal mensgevoel. Het hele 'zoomen'[100] na de kerk heeft daarmee te maken. In tijden van corona is er enorme behoefte aan ontmoeting. Voor sommige mensen is in deze tijden de kerk alles.' (L1)

'... geprikkeld worden tot nadenken; religie; geloven. Toen ik dat [enkele jaren geleden] weer opnieuw wilde gaan verkennen, toen dacht ik ja, dat kan je dus niet alleen doen. Toen ben ik heel bewust op zoek gegaan naar een kerk, een kerkelijke gemeente, gemeenschap, omdat ik behoor tot die groep die vindt dat ja, geloven doe je ook in het dagelijks leven, heel belangrijk, maar de gemeenschap is ook wel behoorlijk belangrijk.' (L4)

'Ik ben geen solo-religieus. Het helpt om het samen met anderen te doen. Bidden bijvoorbeeld, dat vind ik lastig. Maar in de gemeente kan het: temidden van de gemeente proberen iets te verwoorden dat anderen ook zouden kunnen meevoelen en meebidden misschien.'(L4)

'Gemeenschap ervaar je natuurlijk meer als je er echt bent, online is een beetje surrogaat, maar ik vind toch dat het geweldig goed gedaan wordt en toch, het helpt echt! Ik ben er blij mee dat het er zo is, en dat het steeds beter functioneert.'(L6)

'... voor mij is dat dan toch uiteindelijk de gemeenschap. Dus dat je met elkaar iets beleeft, in die verbinding met elkaar. Radio Geertekerk: dan heb ik toch het gevoel dat ik in verbinding sta met de mensen die ik ken, of eigenlijk nog niet ken maar die op dat moment wel met het zelfde bezig zijn. Dat is kerk voor mij, de gemeenschap en dat je met elkaar in verbinding staat.' (L7)

'Ik ben nooit zo goed in het spirituele geweest. 'Ontmoeting met het hogere'; ik heb dat niet. En toch is het voor mij iets bijzonders. Voor mij zit het erin dat je met die mensen samen iets vormt. Met die mensen, waar alles mag, waarbij je over iets diepers praat, waarbij je iets diepers beleeft en allemaal de wereld een beetje beter wil maken. En dat gebeuren is voor mij een dienst.' (L1)

Een breed palet aan ervaringen en omschrijvingen. Terugkerende elementen in de omschrijvingen zijn:

- veiligheid/welkom zijn in de aanwezigheid van anderen;
- de continuïteit van de gemeente/groep;
- een karakter van gelijkgezindheid;
- het samen zoeken naar verdieping/spiritualiteit; maar ook
- de uitdaging een verband te vormen met mensen 'die je niet uitgezocht hebt'.

Dit overzicht van kenmerken sluit vrijwel naadloos aan bij de eigenschappen die Campbell eerder al noteerde als de eigenschappen waar mensen naar op zoek zijn in online religieuze groepen of gemeenschappen.[101]

5.4.3 Vanuit corona: denken over 'gemeenschap' in de (digitale) ecclesiologie

Juist in het niet meer op gewone wijze bij elkaar kunnen komen, kwam naar boven hoe belangrijk dat samenzijn was/is. Dit is een ervaring die tijdens de coronacrisis op veel meer plaatsen opgedaan is door kerken overal ter wereld. De bundel '*Distanced Church*' onder redactie van Heidi Campbell,

[100] gedoeld wordt op de samenkomsten per 'Zoom' die na verloop van tijd ontstonden als nadere napraat-sessie na de (video)-uitzending.

[101] zie paragraaf 2.4.2. van deze scriptie: Campbell duidt ze aan als 'verbondenheid, care, waarde, connectie, intiemen (geloofs)communicatie en broederschap'

besproken in hoofdstuk 2, geeft er een overzicht van. Ook daar wordt gerapporteerd dat door deze crisis nieuw besef van het belang van gemeenschap is ontstaan, nieuw besef zelfs van de aard van gemeenschap – zoals ook leden van de Geertekerk het in de vorige paragraaf omschreven.

Met betrekking tot het zijn en vormen van een gemeenschap, met alle kenmerken zoals hier aangeduid, is in en door de coronacrisis één basaal element zichtbaar geworden – het element van de *aanwezigheid.* Zeer bepalend voor de beleving van gemeenschap is de persoonlijke aanwezigheid van leden van de gemeenschap; en het voorbeeld van Radio Geertekerk laat, net als veel voorbeelden aangehaald in *Distanced Church*, zien dat de ervaring van aanwezigheid ook langs digitale weg ervaren kan worden. Eén van de geïnterviewden sprak hierover als 'het geschenk van onze aanwezigheid.'[102]

Indien vanuit ecclesiologisch perspectief de vraag gesteld wordt of al die nadruk op 'gemeenschap' niet te zeer een naar binnen gekeerd effect heeft, en vooral gericht lijkt op 'gezelligheid'[103], moet er vanuit de corona-ervaringen op gewezen worden dat een zwart/wit onderscheid tussen een gewenst en een ongewenst type gemeenschap voorbij gaat aan de onderliggende voorwaarde – namelijk dat er een gemeenschap moet *zijn*.[104] Een gemeenschap van mensen, die tijd en aandacht investeren, bereid zijn contact aan te gaan, elkaar zonodig op sleeptouw te nemen, zich inzetten om vormen en structuren gaande te houden. Mensen die bovenal bereid zijn er te zijn: beschikbaar te zijn voor contact, zich te melden in het gebouw of elders, of, in het voorbeeld van Radio Geertekerk, als luisteraar live aan de radio. Mensen moeten elkaar het geschenk van hun aanwezigheid schenken.[105]

Het is precies deze ervaring waarvoor in de coronacrisis digitale routes onderzocht en ontworpen zijn. Deze scriptie laat zien hoe het medium audio hiervoor geschikt blijkt.

De vraag naar 'zenden' of 'zijn' blijft bij dit alles cruciaal, en zal telkens toetssteen moeten zijn om als kerk niet in de valkuil te vallen die Sbardelotto verwoordde[106]: de valkuil waarin kerken vooral publiek zoeken, maar geen echte verbinding aangaan. Een kerk die zich opstelt als (af)zender, maakt de luisteraar tot ontvanger. Een kerk die zich inzet voor het faciliteren van gemeenschap, zendt geen boodschap, maar is de boodschap: in de wijze waarop het medium wordt benut om mensen in staat te stellen 'elkaar het geschenk van hun aanwezigheid te geven'.

---

[102] een formulering die ook door Nandra Perry wordt gebezigd (Perry, The Charism of Zoom Church, 28.)

[103] een vermoeden vaak uitgesproken in het verlengde van het onderscheid dat Bonhoeffer aanduidde tussen een 'psychische' en een 'pneumatische' gemeenschap (zie paragraaf 2.3.3 van deze scriptie.)

[104] Op dit niveau vallen de antwoorden op de drie vragen die Dulles hanteert als toets voor de aard van een gemeenschap (zie paragraaf 2.3.3) zeer basaal te formuleren: de band (1) bestaat uit de gedeelde behoefte om gemeenschap te vormen; de begunstigden (2) zijn in eerste instantie de leden van de gemeenschap (en wie zich daartoe aangetrokken voelen) en doel/doelstelling (3) laat zich verwoorden als 'het vormen en onderhouden van de gemeenschap.'

[105] Zie overigens ook Bonhoeffer over het belang van zo mogelijk lichamelijke aanwezigheid: "God must be praised for the bodily presence of the other Christian. The prisoner, the sick person, the Christian living in the Diaspora and so on recognizes in the nearness of a fellow Christian a physical sign of the gracious presence of the triune God." (zoals geciteerd in Barnard, M., Colliers, J. , Wepener, C.; *Worship in the Network Culture. Liturgical Ritual Studies. Fields and Methods, Concepts and Metaphors* . Leuven: Peeters, 2014, 241.

[106] zie paragraaf 2.4.2 van deze scriptie

5.5 Hoe verder: toekomst van de kerk als (hybride) gemeenschap?

Campbell plaatst de theologische implicaties die zij noteert met betrekking tot kerk en media (zie hoofdstuk 2.4.4) in het licht van een lange historische blik en benoemt ze als volgt: het is niet nieuw voor de kerk om een majeure crisis in de omstandigheden mee te maken, aanpassen is van alle tijden en het is langs dit soort ingrijpende kwesties dat 'de kerk' zich ontwikkelt – een zich ontvouwend proces.

Kijkend vanuit de casus van Radio Geertekerk zijn er geen specifieke uitspraken te doen over wat juist wel of juist niet voor de hand ligt in deze toekomstige ontwikkeling – dit is immers ook altijd een kwestie van de eigen keuze en ontwikkeling van iedere kerk. Het is wel instructief om op deze plek een klein uitstapje te maken naar iets dat niet binnen de onderzoeksvraag valt, maar dat in het licht van het betoogde wel relevant is, namelijk de vraag waarom en ten behoeve waarvan de uitzendingen van Radio Geertekerk beëindigd zijn. Deze vraag relateert ook aan een toekomstvraag die Campbell aan de orde stelt: moeten of zullen de ontwikkelde aanpassingen en innovaties blijven bestaan, of gaat alles weer terug naar het 'oude normaal'? Ofwel: hoe gaat de kerk verder met kerk zijn?

5.5.1 Het einde van Radio Geertekerk

In het geval van Radio Geertekerk werd de beslissing om te stoppen met de radio-uitzendingen genomen aan het eind van wat (achteraf) de eerste coronagolf was (begin van de zomer 2020). Een experiment om iets als een talkshow-format vanuit het kerkgebouw voort te zetten (met beeld en 'publiek') verliep onbevredigend, en werd bovendien ook niet bruikbaar bevonden met gastpredikanten. Gaandeweg de zomer ontwikkelde zich geruisloos een meer standaard livestream video-uitzending van de kerkdienst, zoals die in die maanden met maximaal 30 aanwezigen gehouden kon worden.

In deze procesgang zijn elementen van geheel diverse aard aan te wijzen:

- menskracht: de radio-uitzendingen waren afhankelijk van twee unieke personen, die in hun kennis en functioneren niet zo maar vervangbaar waren. Deze constructie was niet permanent houdbaar.
- mediatechnisch: er kwam, mede op initiatief van de (externe) exploitant van de Geertekerk, videotechniek beschikbaar in het kerkgebouw. Hieromheen kon een breder samengestelde vrijwillige beeld- en geluidsploeg worden opgebouwd.
- locatie: met het toestaan van 30 bezoekers kon de gemeente het gebouw van de kerk weer betrekken en kleine samenkomsten houden
- beeld: voor het uitzenden van een dienst werd beeld geacht meerwaarde te hebben t.o.v. audio
- aansluiten bij de landelijke ontwikkeling: kunnen betrekken van gastvoorgangers

Elementen van diverse aard, en in zichzelf opnieuw een voorbeeld van dat wat Hutchings 'Mediatized Religious Design' noemt: in een wisselwerking tussen opvattingen van gemeente-zijn, (nieuw!) beschikbare techniek, precedenten, menskracht en vakmanschap ontstond weer een keuze en een format. En uit dit format sprak een ander accent met betrekking tot kerk-zijn: nu kwam het uitzenden van liturgie centraal te staan.

De vraag of de overgang naar dit format, en de impliciete identiteitsopvatting van de kerk (weer) voortkwam uit een bewuste keuze, valt buiten het bestek van dit onderzoek en kan op deze plaats niet

beantwoord worden. Het gegeven is niettemin illustratief voor het centrale thema van deze scriptie, namelijk dat het inzetten van media niet waardevrij is, dat er identiteitskwesties achter schuil gaan, dat het de perceptie van het publiek beïnvloedt[107], en dat het invloed heeft op het gemeenteleven.[108]

De lange lijn van dit proces laat zich ook interpreteren in andere termen van Hutchings, waar hij stelt dat na een fase van experimenteren de opgedane ervaringen of technieken veelal worden ingezet op een manier die meer in zich heeft van 'versterken' (*amplify*) dan van verbinden.[109] De vervolgvraag lijkt dan te zijn welke omstandigheden of technieken opnieuw de prikkel tot experimenteren gaan leveren.

Zoals Campbell stelt: het feit dát een gemeenschap daadwerkelijk 'verbonden' is, vloeit niet voort uit het gebruik van (in principe) interactieve media, maar vergt theologische en praktische definities en acties van de kerk zelf.[110] De keuzes die kerken na de corona-ervaringen maken, gaan dit weerspiegelen.

5.6 Conclusie; beantwoording tweede deel onderzoeksvraag

In dit hoofdstuk zijn de bevindingen rond Radio Geertekerk geduid in het kader van de inzichten uit de Digital Ecclesiology. Hiermee stelt hoofdstuk 5 ons in staat om ook het tweede deel van de hoofdvraag te beantwoorden, en aan te geven welke bijdrage er vanuit de reflectie op de casus geleverd kan worden aan het denken over gemeenschap in de (digitale) ecclesiologie. Er zijn uit de reflectie op de casus vier relevante inzichten en conclusies te presenteren:

Ten eerste: de centrale theorieën uit Digital Ecclesiology rond de rol van de (onbewuste) identiteitsopvatting (Campbell) van kerken en de werking van de 'Social Shaping of Technology' (in bijzonder: 'Mediatized Religious Design', Hutchings) zijn relevant gebleken. Zij leverden interpretatiekaders en konden worden geïllustreerd aan de hand van bevindingen in het onderzoek.

Het onderzoek naar Radio Geertekerk levert bovenal (ten tweede), vanuit de specifieke omstandigheden dat het hier (a) een audiopraktijk betrof die (b) uitdrukkelijk het beleven van 'gemeenschap' nastreefde, kennis en inzichten omtrent het feit dat het medium van live-audio enkele inherente aspecten kent die constituerend zijn voor het beleven van gemeenschap. Van deze samenhangende elementen, die onderling op elkaar ingrijpen zijn de belangrijkste: live aanwezigheid/ontmoeting in de tijd, de mogelijkheid tot inbellen en de (daardoor noodzakelijke) mediërende rol en aanwezigheid van presentatoren. Hiermee ontstaan een zekere gelijkwaardigheid en expliciete meerstemmigheid; en de wetenschap dat ieder ter plekke actief kan bijdragen geeft niet alleen ruimte maar doet ook een appèl op participatie. Het medium van audio blijkt zo specifieke

[107] het maakt veel verschil, of je als toevallige passant ten tijde van de eerste coronacrisis op de link naar een uitzending van Radio Geertekerk klikte; of dat je later, op dezelfde plek op de website, de link naar een video-livestream van een dienst opende.

[108] twee gelieerde ontwikkelingen verdienen vermelding: ten eerste dat na de video-diensten via de Zoom een moment van koffiedrinken en ontmoeten wordt onderhouden, voor wie mee wil doen; en ten tweede dat het voornemen is om de video-uitzendingen ook zonder corona voortgang te laten vinden, omdat duidelijk is geworden dat er permanent een groep gemeenteleden en/of belangstellenden is die (om verschillende redenen) niet naar de kerk kan komen, en voor wie de uitzendingen een belangrijke vorm van deelname zijn.

[109] zie paragraaf 2.4.2 van deze scriptie.

[110] Campbell, Moving Towards a Digital Ecclesiology, 71.

‘affordances’ te kennen met het oog op het beleven van ‘gemeenschap’ – een gegeven dat meer aandacht voor audio kan bepleiten in de Digital Ecclesiology.

Ten derde: Waar zowel makers als luisteraars aangaven de beleving van ‘gemeenschap’ als veel belangrijker ervaren te hebben dan zij zich voorheen realiseerden, sluiten de omschrijvingen van aard en duiding daarvan sterk aan bij bevindingen die Campbell hierover publiceerde. Binnen de corona-omstandigheden is bovendien het belang van het beleven van gemeenschap extra opgelicht – en dit is een constatering die ook verder reikt dan alleen de digitale ecclesiologie. Door de vragen en ervaringen rond deze audio/digitale vorm van kerk-zijn, is reflectie op de identiteitsopvatting van de kerk aangewakkerd.

Tot slot laten ook de ontwikkelingen in het vervolg op Radio Geertekerk zien hoe het proces van ‘Mediatized Religious Design’ voortgaat, leidend tot (opnieuw) al dan niet onopgemerkte keuzes rondom media-inzet door de kerk met bijbehorende theologische implicaties.

6 CONCLUSIES

Deze scriptie is geschreven als een poging om grip te krijgen op de indrukken die opgedaan werden naar aanleiding van de uitzendingen van Radio Geertekerk ten tijde van de eerste golf van de corona-crisis in 2020. Doel was om deze (geïmproviseerde) kerkelijke mediapraktijk te belichten vanuit ecclesiologisch perspectief, en met name om hierbij de inzichten uit het vakgebied van de Digital Ecclesiology te betrekken. Als onderzoeksvraag werd geformuleerd:

> Hoe werd de ervaring van gemeenschap opgeroepen in de audiodiensten van Radio Geertekerk tijdens de eerste golf van de coronacrisis; en welke bijdrage kan vanuit de reflectie op die casus geleverd worden aan het denken over gemeenschap in de (digitale) ecclesiologie?

Het eerste deel van de hoofdvraag is uiteen gelegd in drie subvragen:

- welke intenties hadden de makers van/met de audiodiensten?
- hoe kreeg dat vorm in de audio-uitzendingen?
- hoe hebben de luisteraars dit/de audiodiensten ervaren?

In hoofdstuk 2 werd een theoretisch kader geschetst, rondom de wijze waarop religie en media zich verhouden als praktijken die zich vermengen en met elkaar botsen terwijl zij zich manifesteren in de culturele ervaring van het publiek (Hoover). Van de ecclesiologische modellen van Dulles is vooral aandacht uitgegaan naar opvattingen van de kerk als 'gemeenschap', wat vervolgens nader geduid werd aan de hand van het onderzoek van Campbell en Hutchings, zoals zij dat presenteren onder de noemer van Digital Ecclesiology. Kernpunt hierin is het betoog van Campbell dat achter keuzes voor bepaalde (vormen van) media-uitingen al dan niet onopgemerkte identiteitsopvattingen van de kerk schuilgaan – en dat de gemaakte keuzes niet waardevrij zijn, omdat zij de perceptie van 'kerk' door het publiek beïnvloeden. Terugkerende basisvraag die in het geding is, is de vraag of de kerk met/via media wil 'uitzenden' of wil 'verbinden' – gaat het om 'zenden' of om 'zijn'?

Om meer te kunnen zeggen over de wijze van totstandkoming van deze keuzes is aandacht gegeven aan theorieën over 'Social Shaping of Technology'. Het door Hutchings gepresenteerde model van de 'Mediatized Religious Design' benadrukt dat het online vormgeven van een kerkelijke activiteit onderhevig is aan een wederzijdse dynamische beïnvloeding tussen enerzijds de doelstellingen van de kerk/gemeenschap, en anderzijds de logica van het medium/de techniek. Vervolgens is geschetst hoe het ondergaan van een ingrijpende crisis als de coronacrisis als gegeven in de geschiedenis van de kerk niet nieuw is. De vragen en mogelijkheden die de aard van de crisis oproept zijn echter voor een deel wel nieuw. De noodzaak tot sociale distantie en de beschikbaarheid van digitale techniek brengen, zoals ook past binnen het frame van Hoover, een eigen dynamiek met zich mee. Als bijzonder punt is daarbij tenslotte geconstateerd dat bij 'online media' meestal (als vanzelfsprekend) wordt uitgegaan van audiovisuele media: beeld en geluid samen. Aandacht voor uitsluitend audio als medium is schaars. Dit is opgevat als een extra impuls om de audio-praktijk van Radio Geertekerk te onderzoeken, met het oog op de vraag of er wellicht specifieke '*affordances*' aan te wijzen zijn van audio als ingezet medium met betrekking tot het oproepen van 'gemeenschap'.

Hoofdstuk 3 presenteerde de resultaten van het empirisch onderzoek naar de drie subvragen, aan de hand van de analyse van enkele uitzendingen en interviews met zowel de makers als enkele luisteraars. Conclusies luidden: de makers hadden een expliciete intentie tot het oproepen van gemeenschap. Zij wilden de zondagochtendbijeenkomst in de kerk als het ware 'verhuizen naar de radio', waarbij ontmoeting en verbinding prioriteit hadden. Het was uitdrukkelijk niet de bedoeling om uitsluitend liturgie tot stand te brengen. Ook duidden de makers concrete vormgevingsintenties aan, in de vorm van de keuze voor interactiviteit, live uitwisseling met luisteraars, liturgische vormgeving en muziekkeuze. Het (audio)medium bleek verrassende vormmogelijkheden in zich te hebben die door hen intentioneel werden benut: het live-karakter, de mogelijkheid tot 'inbellen', de 'intimiteit' van het feit van audio, de taakverdeling tussen verschillende 'presentatoren'.

Van alle intenties die de makers aangegeven hebben, zowel de basisintentie als de vormgevings-intenties, zijn concrete voorbeelden te vinden in het audiomateriaal. Geconstateerd werd dat de vormtechnische (on)mogelijkheden van het medium een gelaagde, en soms onvermoede vorm van invloed hebben gehad op wat tot stand kwam.

De luisteraars tenslotte gaven aan de uitzendingen ervaren te hebben als (onvermoede) mogelijkheid tot het ervaren van onderlinge verbinding en ontmoeting, én als mogelijkheid om iets als de zondagochtenddienst bij te wonen. In het gemis van de mogelijkheid om fysiek bij elkaar te komen brachten de uitzendingen toch een manier om gemeenschap-zijn te beleven. Vanuit deze ervaring werden veel uitspraken gedaan over aard en betekenis van de kerk als gemeenschap.

Vanuit de conclusies uit hoofdstuk 3 werden in hoofdstuk 4 met het oog op het eerste deel van de hoofdvraag geconstateerd dat de casus laat zien dat het kán, 'gemeenschap' oproepen en ervaren langs audio/digitale weg; en dat het effect heeft om expliciet daarop in te zetten door te kiezen voor een format waarin ruimte is voor interactiviteit. Bovendien bleek in het onderzoek aanwijsbaar geworden te zijn dat met de inzet van format en medium (audio) specifieke vormtaal-elementen optraden die in zichzelf effect hadden op de ervaring van gemeenschap; en dat zowel makers als luisteraars aangaven het fenomeen van 'gemeenschap' en het beleven ervan (veel) belangrijker te vinden dan zij zich voorheen gerealiseerd hadden.

In hoofdstuk 5 zijn al deze bevindingen nader belicht vanuit de Digital Ecclesiology zoals die in hoofdstuk 2 gepresenteerd is. Hiermee werd het mogelijk ook het tweede deel van de hoofdvraag te beantwoorden. Radio Geertekerk blijkt beschouwd te kunnen worden als een voorbeeld van het model van de 'Mediatized Religious Design'. De uitzendingen zijn te zien als vehikel en resultaat tegelijk van de zoektocht naar hoe kerk te zijn in de omstandigheden van de coronacrisis.

Met het oog op het denken over gemeenschap in de Digital Ecclesiology kan vanuit de reflectie op de casus van Radio Geertekerk geconcludeerd worden dat live-audio enkele inherente aspecten kent die constituerend zijn met betrekking tot het ervaren van gemeenschap. Met name het live karakter en de interactiviteit zijn cruciaal gebleken. De mogelijkheid van 'inbellen' en van de (mede daardoor noodzakelijke) rol van presentator, lijken bij uitstek deel te zijn van het eigene van audio-vormtaal. Met het oog op 'gemeenschap' zou in de Digital Ecclesiology meer aandacht besteed kunnen worden aan de kracht van audio.

De ervaring van gemeenschap zoals in het onderzoek naar voren komt, sluit geheel aan bij de bevindingen die Campbell daarover noteerde. Bij gebrek aan fysieke samenkomst, was het mogelijk

om langs digitale weg gemeenschap te beleven – waarbij de specifieke vormtaal van audio een rol speelde. Het feit dat zowel makers als luisteraars aangaven de beleving van gemeenschap als veel belangrijker ervaren te hebben dan zij zich voorheen realiseerden, strekt verder dan alleen deze uitzendingen. In het verlengde hiervan kan nadere bezinning op de identiteitsopvatting van de kerk ook in algemene ecclesiologische termen aandacht krijgen.

Met het oog op de verdere ontwikkeling van de opgedane ervaringen met digitaal kerk-zijn, schetst hoofdstuk 5 tenslotte bij wijze van illustratie hoe en ten behoeve waarvan de uitzendingen van Radio Geertekerk ten einde kwamen. Ook in dit (vluchtig belichte) deel van het proces zijn de centrale thema's van de Digital Ecclesiology te herkennen, namelijk: het inzetten van media is niet waardevrij, er zijn identiteitskwesties in het geding, en de perceptie van het publiek wordt erdoor beïnvloed.

Daarmee is terug te keren tot de woorden van Hoover: religie en media verhouden zich als praktijken die zich vermengen en met elkaar botsen terwijl zij zich manifesteren in de culturele ervaring van het publiek. Het is van belang om de door de coronacrisis noodgedwongen, geïmproviseerde 'verhuizing' van de kerk naar digitale vormen niet alleen als tijdelijke noodsprong op te vatten, maar deze ontwikkelfase op waarde te schatten – en de erbij behorende ecclesiologische en theologische implicaties in gesprek te brengen en te houden.

7 DISCUSSIE

In dit hoofdstuk wil ik ten eerste enkele beperkingen van deze scriptie bespreken en ten tweede een kwestie/vraag bespreken die in wezen aan de gehele scriptie ten grondslag ligt, maar in zichzelf niet geschikt was als vraagstelling voor een scriptie van deze aard.

Van de beperkingen van deze scriptie wil ik drie punten aanstippen. Ten eerste kan geargumenteerd worden dat de casus die in het onderzoek centraal staat, niet of nauwelijks exemplarisch is te noemen voor andere remonstrantse gemeenten in Nederland, en dat daarmee de betekenis van de waarnemingen en conclusies beperkt is. Waar de specifieke omstandigheden en met name de in personen aanwezige mate van radiovakmanschap en beschikbare techniek bepalend waren voor de verschijningsvorm van de casus, zijn dat inderdaad unieke omstandigheden te noemen. De scriptie heeft overigens juist daarom gepoogd de bevindingen en ervaringen in breder perspectief te plaatsen, door via de lens van de Digital Ecclesiology de waarnemingen te duiden. Nader onderzoek naar rol en perceptie van (digitale) audio als vehikel voor (kerkelijke en) religieuze communicatie zou wegen kunnen wijzen voor het ontwikkelen van nieuwe creatieve en performatieve vormen van kerk-zijn.

Ten tweede heeft het onderzoek een zeer brede *range* aan vragen en thema's aangestipt, die zonder uitzondering een meer diepgaande analyse zouden verdienen – meer diepgaand dan binnen het bestek van deze scriptie mogelijk was. Dat ik toch gekozen heb om de brede *range* in beeld te houden, heeft te maken met de overtuiging dat het belangrijk is om precies deze onderlinge samenhangende brede wisselwerking van vragen en perspectieven als uitgangspunt te nemen. Waar religie (lees ook: kerk) en media praktijken zijn 'die zich vermengen en met elkaar botsen terwijl zij zich manifesteren in de culturele ervaring van het publiek' (Hoover) heb ik met dit onderzoek juist willen proberen dit proces van mengen, botsen en manifesteren als het ware 'op de staart te trappen' – om zo analysekaders, vocabulaire en duidingen aan te dragen die behulpzaam kunnen zijn om binnen de Remonstrantse Broederschap het voortgaande gesprek over kerk en (digitale) media te voeden.

Ten derde kan gewezen worden op het feit dat het begrip van gemeenschap en de ervaring ervan in deze scriptie uitsluitend onderzocht en gedefinieerd wordt in het kader van een reeds *bestaande* gemeenschap. Als teleurstellend zou ervaren kunnen worden dat het onderzoek geen concrete munitie levert voor het creëren van nieuwe gemeenschappen, of het aantrekken van nieuwe leden voor de gemeenschap (hoewel dat laatste zich wel voordeed, zoals zijdelings aangestipt). Dit punt raakt aan een fundamentele karakteristiek van veel van het spreken over kerkelijk mediagebruik, waarin weliswaar 'verbinden' als doel wordt omschreven; maar waarin dat vervolgens vooral wordt opgevat als het willen bereiken van nieuwe mensen; een doel dat vervolgens wordt nagestreefd door het 'zenden' van (mooie!) content. Bedoeld om een publiek te bereiken, in de hoop de goede boodschap te verspreiden – en veelal speelt op de achtergrond, onuitgesproken, de soms angstige zoektocht naar nieuwe mensen, om de krimp van de gemeente op te vangen. Is dat het belangrijkste of zelfs enige spoor waarin (digitale) media voor de kerken relevant zijn?

Het is een karakteristiek waaraan vrijwel geen enkel kerkelijk gesprek over media zich kan onttrekken. Ook ik ontwaarde in mijzelf bij het beluisteren van de uitzendingen van Radio Geertekerk onmiddellijke gedachten als: 'Wat zouden we hier nog meer mee kunnen? Misschien zelfs op landelijk

niveau? Zouden de principes die aan deze uitzendingen ten grondslag liggen niet een veel grotere rol kunnen spelen in de toekomst van de Remonstrantse Broederschap?' Ik zag groei, vitaliteit…
En een valkuil doemde op: de valkuil waarin het enthousiasme over nieuwe gestalten van verbinding en communicatie de aandacht voor het waarom en het waartoe doen ondersneeuwen.

Deze scriptie is geschreven niet alleen om de intuïtieve impuls van enthousiasme serieus te nemen die ik bij het beluisteren van de uitzendingen opmerkte; maar vooral ook om niet op grond van dat enthousiasme onmiddellijk een mogelijk doel-gebruik te veronderstellen.

De inzichten die eruit voortvloeien omtrent de beleving van gemeenschap hebben bovendien licht geworpen op het ervaren belang van die beleving; terwijl 'gemeenschap' van oudsher geen centraal ecclesiologisch aandachtspunt is in het remonstrants theologiseren. Vervolgonderzoek op dit punt zou verdieping kunnen zoeken op de beleving en betekenis van 'gemeenschap' in remonstrantse gemeentes – en dit ook langs andere weg belichten. Achtergrond van het onderzoek zou gevormd kunnen worden door de vraag welke modellen van Dulles oplichten, wegvallen of behouden blijven in de veranderende context.

Blijft inmiddels, als slot van deze scriptie, een relevante vraag te verkennen: hoe kunnen de inzichten die in deze scriptie naar voren komen behulpzaam zijn in het denken over de (toekomstige) media-presentie van de Remonstrantse Broederschap, zeker nu de coronacrisis ons op zoveel plaatsen noodgedwongen over een digitale drempel heeft geduwd? Zijn er, naast de in zwang geraakte livestreams van kerkdiensten en zoom-ontmoetingen tussen leden, ook andere vormen van gemedieerd kerk-zijn denkbaar? Is er wellicht een lans te breken voor iets als een landelijk audio-platform dat kwalitatief hoogwaardige programmering biedt? Wat gaat een dergelijk platform 'zenden'? Hoe kan het benut worden met het oog op 'verbinding' – juist ook voor krimpende gemeenten met onvoldoende menskracht op dit gebied? Kan (de ontwikkeling van) een dergelijk platform samen oplopen met de te vormen regio-teams van predikanten en hoe zou het hun taakopvatting beïnvloeden?

Vragen te over. Zij waren niet het onderwerp van deze scriptie. Zij waren er, in intuïtieve vorm, wel de voedingsbodem voor. Tot slot spreek ik daarom de hoop uit dat deze scriptie behulpzaam en stimulerend kan zijn in het verkennen van de vragen die zojuist zijn opgeworpen.

BIBLIOGRAFIE

Ammerman, Nancy Tatom, *Sacred Stories, Spiritual tribes,: Finding Religion in Everyday Life.* Oxford; New York: Oxford University Press, 2014.

Barnard, M., Colliers, J. , Wepener, C.; *Worship in the Network Culture. Liturgical Ritual Studies. Fields and Methods, Concepts and Metaphors* . Leuven: Peeters, 2014.

Campbell, Heidi, 'An Introduction to *Digital Ecclesiology*. What does a Conversation on Digital Ecclesiology look like?', in: Campbell, Heidi (ed.) *Digital Ecclesiology: A Global Conversation*. Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020 p. 3-6. https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/188698/DigitalEcclesiology2020.pdf?sequence=4&isAllowed=y

Campbell, Heidi (ed.) *Distanced church. Reflections on doing church online* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020. https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/187891/Distanced%20Church-PDF-landscape-FINAL%20version.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Campbell, Heidi, 'Moving Towards a Digital Ecclesiology: Key Themes and Considerations', in: Campbell, Heidi (ed.) *Digital Ecclesiology: A Global Conversation*. Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020 p. 65-71. https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/188698/DigitalEcclesiology2020.pdf?sequence=4&isAllowed=y

Campbell, Heidi, 'Introduction', in: Campbell, Heidi (ed.) *Distanced church. Reflections on doing church online* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020. p. 3-7. https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/187891/Distanced%20Church-PDF-landscape-FINAL%20version.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Campbell, Heidi, 'Introduction; studying Digital Ecclesiology: How Churches are Being Informed by Digital Media and Cultures.' *Ecclesial Practices* 7 (2020): 1-10.

Campbell, Heidi, 'What religious groups Need to Consider When trying to Do Church Online', in: Campbell, Heidi (ed.) *Distanced church. Reflections on doing church online* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020. p. 49- 52. https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/187891/Distanced%20Church-PDF-landscape-FINAL%20version.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Campbell, H. A., & Osteen, S., *Research Summeries and Lessons on Doing Religion and Church Online. Working Paper*, Research and Resources on Religion Online | Research Summaries of Doing Religion Online (2020) https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/187806/White%20Paper-Religion%20Online%20Research-FINAL-March%202020.pdf?sequence=1

Caulfield, Marian, 'Acousmatic listening': Philosophical Investigations of Sound and Technology within the Study of Religions', in: *SONIC EXPLORATIONS IN THE STUDY OF RELIGION, Panel proposal*

for the IAHR World Congress, Erfurt, August 23-29, 2015 http://www.iahr2015.org/iahr/index.html (geraadpleegd op 20 januari 2021).

Cloete, Anita, 'The Church is Moving On(line)', in: Campbell, Heidi (ed.) *Digital Ecclesiology: A Global Conversation*. Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020, 27-31 .https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/188698/DigitalEcclesiology2020.pdf?sequence=4&isAllowed=y

Dijkstra-Algra, Nynke en Stoppels, Sake*, Back to Basics. Zeven cruciale vragen rond missionair kerk-zijn.* Utrecht: Boekencentrum, 2017.

Dulles, Avery, *Models of the Church*. New York: Image/Random House, 2002 (expanded edition).

Ess, Charles, '"Beyond the Binary?" How Digital is "the Digital Church" in the Corona age? Analyticaal, Theological and Philosophical Considerations', in: Campbell, Heidi (ed.) *Digital Ecclesiology: A Global Conversation* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020 p. 40-47. https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/188698/DigitalEcclesiology2020.pdf?sequence=4&isAllowed=y

Hackett, Rosalind I.J., 'Sound music and the study of religion', in: *Temenos, ; Nordic Journal of Comparative Religion,* Vol. 48 No. 1 (2012), 11–27.

Henriksen, Jan-Olav, Christianity as distinct practices. A complicated Relationship. London: Bloomsbury/t&tclark, 2019.

Heschel, A.J. *The Sabbath*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1951/2005.

Hoenderdaal, G.J., 'Het vrijzinnig protestantisme tussen de schaduwen van gisteren en morgen (1925-1940), in: B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (red.), *Tussen Geest en tijdgeest. Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar;* Utrecht: Uitgeverij De Ploeg, 1989, 161-298.

Hoover, S. M., *Religion in the media age.* London: Routledge, 2006

Hutchings, Tim, *Creating Church Online. Ritual, Community and New Media*. London, New York: Routledge, 2017.

Hutchings, Tim, 'What can history of digital religion teach the newly-online churches of today?' in: Campbell, Heidi (ed.) *Distanced church. Reflections on doing church online* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020. p. 61-63. https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/187891/Distanced%20Church-PDF-landscape-FINAL%20version.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Klaver, Miranda, 'New Media Making and Breaking Religious Leadership: the Case of Hillsong Church', in: E. Staalduine-Sulman, S. Paas and M. Klaver (eds). *Evangelicals and Sources of Authority*. Amsterdam: VU University Press, 59-77.

Kok, Jaap, *Media en Christenen in Nederland, Hoe christelijke organisaties media inzetten om hun heilsboodschap over te brengen* (Masterscriptie UU, 2010) https://dspace.library.uu.nl

Lamers, Thijs, *De razendsnelle opkomst van digitale audio in de gaten houden* https://www.searchresult.nl/de-razendsnelle-opkomst-van-digitale-audio-in-de-gaten-houden/ (laatst geraadpleegd op 9 januari 2021)

Leeuwen, Marius, van, 'De onalledaagse tal van liturgie', in: Marcel Barnard, Niek Schuman (red.), *Nieuwe wegen in de liturgie*; Zoetermeer: Meinema, 2002, 65-81.

Lijphart, Arend, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* Amsterdam: J.M. e Bussy, 1968

Musa, Bala A., 'Re-Imagining Place and Presence in the Virtual Church: Community and Spiritual Connection in the Digital Era', in: Campbell, Heidi (ed.) *Digital Ecclesiology: A Global Conversation* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020 p. 53-58. https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/188698/DigitalEcclesiology2020.pdf?sequence=4&isAllowed=y

Perry, Nandra, 'The Charism of Zoom Church', in: Campbell, Heidi (ed.) *Distanced church. Reflections on doing church online* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020. p. 27-29. https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/187891/Distanced%20Church-PDF-landscape-FINAL%20version.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Popuppodcaststudie, https://popuppodcast.studio/2020/03/21/waarom-audio-belangrijk-is-in-jouw-contentstrategie/ (geraadpleegd op 9 januari 2021).

Rice, Jim (2012), 'Models of the Church and Social Media' http://www.NewMediaProjectAtUnion.org/ (geraadpleegd 21 mei 2021)

Sbardelotto, Moisés, 'The (Re)Discovery of the Digital Environment for Livinv and Communicating the Faith', in: Campbell, Heidi (ed.) *Distanced church. Reflections on doing church online* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020. p. 75-77 . https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/187891/Distanced%20Church-PDF-landscape-FINAL%20version.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Silva, Aline Amaro da, 'The Diverse Ways of being Church in the Digital Society and in Times of Pandemic', in: Campbell, Heidi (ed.) *Digital Ecclesiology: A Global Conversation* . Digital Religion Publications An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies: 2020 p. 7-14. https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/188698/DigitalEcclesiology2020.pdf?sequence=4&isAllowed=y

BIJLAGEN

Bijlage 1: Overzicht geïnterviewde personen

Bijlage 2: Topiclijst interviews makers

Bijlage 3: Topiclijst interviews luisteraars

Bijlage 4: Introductie Geertekerk

Bijlage 5: Basisformat uitzendingen Radio Geertekerk

Bijlage 1 OVERZICHT GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

Arend van Baarsen

Gerard van den Berg

Maarten van der Bijl

Peter van Dijk

Ilse Kiekebos

Florus Kruyne

Tineke Kuitert

Anet Nierstrasz

Evert Oudenes

Gert-Jan Schmall

Marthe de Vries

Alleke Wieringa

Diversiteitsoverzicht geïnterviewde luisteraars (7 personen):

	leeftijd <40	leeftijd 40-60	leeftijd 60-80	leeftijd 80<
vrouw	1		1	1
man	1	2	1	

	korter en/of minder intensief betrokken bij Geertekerk	langer e/o intensief betrokken bij Geertekerk
vrouw	2	1
man	2	2

Bijlage 2 TOPICLIJST INTERVIEWS MAKERS

thema's:

a. ontstaan en ontwikkeling format
b. techniek en productie; medewerkers
c. ervaringen gaandeweg; (duiding) audio en co-creatie
d. intenties/reacties
e. voortbordurend: wat zou nog meer kunnen?
f. algemeen beschouwend

A ontstaan en ontwikkeling format

1. Hoe is het idee ontstaan? Hoe ontstond het productieteam?
2. Wat wilden jullie maken? Hoe kwamen jullie op het idee om elementen van de kerkdienst te vermengen met de koffiedrink-elementen?
3. Wat wilde je overbrengen, welke intentie had je?
4. Hoe ontwikkelde zich het format – op grond waarvan werden elementen toegevoegd, verwijderd, verplaatst?
    a. Wat maakte dat het toch meer de volgorde van een kerkdienst ging krijgen?
5. In de loop van de eerste uitzendingen ontstond een min of meer vast format. Wat was de achtergrond daarvan – wat waren de criteria waarop dingen ge/verplaatst werden?
6. Muziek speelde een grote rol: vooraf gekozen en ter plekke aangevraagd. Hoe ging de keuze in z'n werk? Waarom kon nu wel andere dan klassieke muziek klinken?

B techniek en productie; medewerkers

7. Hoe zag de redactie- en productie eruit? Hoe werkte dat?
8. Voorbereidingen, draaiboek, welke kaders werden afgesproken?
9. Afstemmen van de muziekkeuze en andere elementen?

C ervaringen gaandeweg; (duiding) audio en co-creatie

10. Hoe ervaarde je de inbreng van luisteraars – inbellers of gebelden?
11. Hoe zou je deze participatie omschrijven, met welk liturgisch of ecclesiologisch betekenis/effect? Bedoeld als co-creatie of per ongeluk?
12. Hoe ervaarde je zelf het maken van de uitzendingen, de directe samenwerking en participatie van anderen?
13. Welk inhoudelijk improviseren was daarvoor nodig/ontstond daarmee?
14. Wat waren je bevindingen gaandeweg: wat was je aan het maken, waarom bleef het wel/niet leuk?
15. Wat had je van te voren niet bedacht, maar pakte goed uit?

D intenties/reacties

16. Maakte je zelf vergelijkingen met andere programma's? Wat was je inspiratiebron?
17. Vergelijkingen met andere uitzendingen van kerkdiensten of iets wat daarop leek?

18. Welke reacties hebben je verrast? Welke reacties vond je het leukst? Waar was je het meest blij mee? Waar heb je spijt van, wat is niet gelukt?

E voortbordurend: wat zou nog meer kunnen?

19. Hoe ervaarde je de overgang naar uitzendingen uit de kerk, hoe keek je daarnaar?
20. Er is een poging gedaan er 'studiodiensten' van te maken – wat vond je daarvan?
21. Hoe ervaar jij het verschil tussen radio en video?
22. Zou je nog een keer een reeks audio-diensten willen maken? Waarom wel/niet?

F algemeen beschouwend

23. Wat is zichtbaar geworden over 'gemeenschap' zijn?
24. Wat heb je gaandeweg ontdekt, geleerd, ontwikkeld?
25. Hoe ervaar jij de verschillen tussen audio en video?
26. Is radio maken een bruikbare manier van kerk zijn?
27. Waarvoor wel, waarvoor niet?

Bijlage 3 TOPICLIJST INTERVIEWS LUISTERAARS

thema's:

a. Algemeen: situatie, algemene indruk
b. Praktisch: hoe, waar, wanneer luisteren? Met wie? Technisch omstandigheden?
c. Inhoudelijk: motivatie om te luisteren
d. Beleving: 'kerkdienst', muziek, rituelen
e. Overig: video, andere diensten?

A Algemeen

1. Waarom luisterde je naar Radio Geertekerk?
2. Wat vond je fijn aan de uitzendingen, wat minder?
3. Wat vond je sterk, wat zwakker?
4. Wat beleefde je eraan?
5. Hoe vaak kom je, in normale omstandigheden, in de Geertekerk?
6. Ga je weer fysiek naar de kerk, als dat kan?

B Praktisch

7. Hoe en waar luisterde je? Had je daar regels voor?
8. Luisterde je live of ook op andere tijdstippen? Wanneer?
9. Luisterde je alleen of (ook) met anderen?
10. Lukte het technisch allemaal?
11. Heb je vaker of minder vaak een dienst bijgewoond via audio/video dan 'normaal'?
12. Doe je ook andere dingen per video/zoom tegenwoordig?

C Inhoudelijk

13. Wat was de belangrijkste reden om te luisteren? (muziek, preek, anderen horen, …)
14. Is het belangrijk om 'gemeenschap' te ervaren? Waar zit 'm dat in? Of wat ontbreekt er aan?
15. Waar vind je de radio uitzendingen een inspiratie voor?
16. Waarom bleef je luisteren, waarom haakte je af (deed je dat wel eens)?
17. Wat vond je van de muziekkeuze?

D Beleving en Participatie

18. Had je 'regels' voor het luisteren, ontwikkelden zich rituelen?
19. Heb je ooit gereageerd/gebeld/gemaild?
20. Was het een kerkdienst voor je, of iets anders?
21. Wanneer is een 'kerkdienst', voor jou een kerkdienst? Wat is daarvoor van belang?
22. Wat heb je ervaren – was er 'gemeenschap'? Hoe? Iets anders?

E Overig

23. Keek je ook naar de youtube-diensten? Andere diensten?
24. Vind je dat fijn, met beeld erbij, of juist niet?
25. Maakt het uit, dat je naar een 'andere' kerk/gemeente kijkt? Waar zit 'm dat (wat?) in?
26. Wat vind je van de videodiensten van de Geertekerk tegenwoordig?

Bijlage 4 INTRODUCTIE GEERTEKERK

karakteristiek gemeente

De Remonstrantse Gemeente Utrecht (RGU) telt ongeveer 500 leden en vrienden.[111] Het beleidskader 2020-2024 kenschetst de gemeente als een gemeente met een grote diversiteit; bijvoorbeeld qua leeftijd of kerkelijke herkomst.[112] De gemeente verspreidt zich over geheel de stad Utrecht en de omliggende regio, met regiokringen in de Betuwe, Houten en Zeist. In de gemeenten zijn drie predikanten aangesteld, samen voor 1,8 fte. Ook is een cantor-organist in dienst.

Onder het kopje 'wat wij bieden' wordt op de website[113] een lijst van activiteiten opgesomd, variërend van de zondagochtenddiensten, 'gesprek & begeleiding', cursussen, kringen, muziek en diversen. In een jaarprogramma is een uitgebreid overzicht aan activiteiten te vinden. De Geertekerk als gebouw wordt uitgebaat door stichting Heirloom. Het is een geliefde concertlocatie en ook symposia en andere bijeenkomsten worden er gehouden. Eenmaal per maand is er op zondagavond een Bachcantatedienst, een traditie van ruim 50 jaar, onder verantwoordelijkheid van de stichting Utrechtse Bachcantatediensten. Het historische kerkgebouw, de locatie en uitstraling ervan en het culturele patroon dat zich er ontwikkelt, straalt zeker ook af op het beleven van de Geertekerkgemeente als zodanig.

ecclesiologie van de Geertekerk

Op de website introduceert de gemeente zich als 'een geloofsgemeenschap van mensen die zich aangesproken voelen door een geest van openheid, gelijkheid en vrijmoedigheid. Vanuit die geest houden we ons bezig met de diepere vragen rond zingeving, spiritualiteit, leven en dood.'[114] In 2020 is een nieuw beleidskader geschreven, dat in vorm en inhoud (slechts 2 pagina's!) sterk afwijkt van het vorige beleidsplan. In het oude plan werd langs de lijnen van een traditionele indeling vooral ingezet op versterken van wervende kracht, versterking van de onderling binding en verstevigen van de vaste kern. Het nieuwe document[115] wijkt daar inhoudelijk wellicht niet eens echt van af, maar kiest een andere benadering en stelt kortweg vier speerpunten centraal:

- Wij blijven werken aan ons gemeenschap-zijn.
- Wij zijn in interactie met de buitenwereld.
- Wij benutten ons gebouw ten volle.
- Wij zetten elkaar en onszelf actief aan het denken.

Deze vier speerpunten zijn ontstaan als resultaat van een werk- en beleidsdag waarvoor de hele gemeente was uitgenodigd. 'Gemeenschap zijn' en vormgeven is een centraal anker in het document: 'Omdat onze gemeente zich verspreidt over geheel de stad Utrecht en de omliggende regio, zetten we in op activiteiten waarin we elkaar leren kennen en we ons met elkaar verbonden weten. Dit doen we zowel in en rond de kerkdiensten, waarin het een goede RGU-gewoonte is om met onbekenden om je heen contact te leggen, als in onze andere bijeenkomsten.'[116] Daarnaast worden onderling pastoraat en contactwerk vooral genoemd als pijler voor gemeenschap zijn.

---

[111] leeftijdsopbouw: 0-40: 7%; 40-50: 9%; 50-60: 16%; 60-70: 25%; 70-80: 23%; 80-90: 14%; >90: 5%
[112] Beleidskader RGU 2020-2024
[113] https://utrecht.remonstranten.nl/
[114] https://utrecht.remonstranten.nl/rgu/ (geraadpleegd 16 januari 2021)
[115] niet publiek beschikbaar, geraadpleegd als gemeentelid
[116] Beleidskader RGU 2020-2024

liturgie

De Geertekerkgemeente houdt iedere zondagochtend een kerkdienst, met gelegenheid voor ontmoeting (koffie na afloop). Ook op de christelijke feestdagen is er een liturgie-viering. De liturgische opbouw van de diensten is van tamelijk eenvoudige protestantse snit, waarbij de overweging een grote rol vervult. Naast de zondagochtenddiensten worden er, vaker of minder vaak, andersoortige liturgische bijeenkomsten gehouden: ter gelegenheid van allerzielen, meditatieve bijeenkomsten op de vrijdag in de veertigdagentijd. Ook is er ruimte voor (dans)meditaties. Er is een cantorij die eens in de 6 weken (?) meewerkt aan de dienst.

Gemeentezang wordt begeleid op orgel of vleugel, en daarnaast is er een voorkeur voor live-uitgevoerde (klassieke) muziek. Het kerkmuziekrepertoire wordt door de cantor-organist zorgvuldig bewaakt en gepresenteerd.

media

Media-gebruik door de Geertekerk bestond tot aan de coronacrisis uit een kerkblad (de Geertebrief, 5 x per jaar), een website met informatie, blogs en inspiratie, een maandelijkse digitale nieuwsbrief, een facebookpagina en een enkel twitterbericht.

Als service werd van de kerkdiensten een geluidsopname gemaakt, die achteraf na te luisteren was via de website. Dit werd niet sterk gepromoot en ging niet gepaard met specifieke aandacht voor audiovisuele vormgeving van de diensten. 'Kunnen we niet live gaan streamen' was een idee dat vaag in het achterhoofd van enkelen hing, maar waar geen actieve inzet op werd gepleegd.[117]

2020: corona

De coronacrisis die in maart 2020 in Nederland uitbrak, leidde ertoe dat het land vanaf 13 maart in een 'intelligente lockdown' ging. Voor zondag 15 maart werden in het hele land kerkdiensten afgelast, omdat het bijeenkomen in grote groepen niet meer toegestaan was. Ook de Geertekerk besloot de diensten af te lasten – en ging naarstig op zoek naar andere mogelijkheden. Op 15 maart werd een podcast uitgezonden, en op 22 maart ging de eerste live-radiouitzending 'de lucht in'.

Uit de mail van de voorzitter 20.03.20:

Radio Geertekerk
Aanstaande zondag willen we een radioprogramma maken, live. We zijn benieuwd of we wat gemeenteleden aan de lijn kunnen krijgen en hoe ze er bij zitten in deze bijzondere tijd. Er is een overdenking en ook nog nieuws vanuit het klokkenluidersgilde. En wat heeft een Nijlpaard met corona te maken?

Voorganger ds. Alleke Wieringa, techniek Arend van Baarsen; de muziek wordt verzorgd door onze organist Maarten van der Bijl.

Lees meer op utrecht.remonstranten.nl/radio. Let op: de links die daar worden aangeboden zullen pas zondagmorgen werken. Na afloop blijven deze en andere uitzendingen nog terug te luisteren via dezelfde pagina.

Wil je wel even wat vertellen over hoe het gaat, per mail of telefonisch, heb je een leuk idee, een vraag of misschien wel een verzoeknummer, laat het weten met een mailtje naar radio@geertekerk.nl.

[117] zo lichtte de cantor-organist toe in het interview dat ik t.b.v. deze scriptie met hem hield.

Bijlage 5 BASISFORMAT LIVE-UITZENDINGEN RADIO GEERTEKERK

Onderstaand schema is een weergave van hoe de uitzendingen globaal genomen verliepen. Dit format is gedurende de eerste drie uitzendingen ontstaan en daarna min of meer stabiel gebleven. Niet alle uitzendingen kenden dezelfde (volgorde van) onderdelen; zo was er niet altijd een openingsgebed voor de lezingen, kon de volgorde verschillen en wisselde de tussentijdse interactie van intensiteit en duur. Muziek nam een prominente plaats in, waarbij geput werd uit een breed repertoire: van pop tot klassiek, van kerk- tot filmmuziek. Ook werden er eigen geluidsfragmenten ingezet, zoals de jingle en de kerkklokken.

Onderstaand schema moet daarom niet opgevat worden als niet meer dan een stramien, waarop telkens per dienst een geheel eigen creatie gestalte kreeg.

tijdsduur (ongeveer)	*wat is er te horen*	*wat is de geluidsbron*
30 minuten (tot 10.30 uur)	klassieke en kerkelijke muziek	CD
2 minuten	kerkklokken, jingle, welkom aan de luisteraar	presentator
3 minuten	introductie uitzending, begroeting door voorganger en oproep tot reageren	presentator en voorganger
5 minuten	muziek	CD
10 minuten	inhoudelijk 'blokje'- onderdelen zoals: kaars aan steken, openingstekst, muziek, gebed	voorganger, presentator; CD
2 minuten	introductie muziekkeuze	presentator
4 minuten	lezing	voorganger
4 minuten	muziek	CD
10 minuten	preek	voorganger
3 minuten	muziek	CD
3 minuten	gebed	voorganger
2 minuten	Onze Vader, kerkklokken op de achtergrond	voorganger en geluidsfragment
2 minuten	muziek	CD
15 minuten	gesprekjes met luisteraars, afgewisseld met muziek	presentator(en), voorganger, luisteraars; CD
3 minuten	aankondiging collecte	diakonielid of presentator
2 minuten	zegen	voorganger
1 minuut	muziek	CD
1 minuut	aankondiging gesprekjes, uitnodiging tot inbellen	presentatoren
15 minuten	gesprekjes, muziek, verzoeknummers	presentator(en), voorganger, luisteraars; CD
3 minuten	het verzoeknummer van GJ	presentator, GJ; CD
2 minuut	afsluiting en afscheid, aankondiging uitzending volgende week	presentatoren